

HOOFSTUK 1. INLEIDING EN AGTERGROND.

1.1 AGTERGROND

Die gebrek aan kennis en gevolglike algemene vaagheid met betrekking tot die uiters belangrike tydperk vanaf die eerste totstandkoming van die Departement 'Publieke Werken', tot en met Uniewording in 1910, wat as eerste vormgewende tydperk in die Transvaal se argitektuurgeskiedenis beskou kan word, het aanleiding tot die studie gegee.

Die amptelike argitektuur van die 'Zuid-Afrikaansche Republiek' (Z.A.R.) het in hierdie tyd ontstaan en het nà die Anglo-Boereoorlog wesenlike veranderings ondergaan, waarna dit in 'n groot mate uiteindelik die beslag gekry het vir 'n vorm van amptelike uitvoering wat tot vandag bly voortbestaan.

Die groei en verskil in omvang van die onderskeie tydperke word weerspieël deur die totale bedrag wat jaarliks deur elke Departement aan bouwerk bestee is. In 1892 beloop die geboue en onderhoudsuitgawes £46 385-5s-1d en in 1899 gee die Z.A.R. reeds £ 185 621-17s-3d aan bouwerk en Departementele salarisse uit (TAB ZAR 141). Daarenteen bestee die 'Department of Public Works' in die eerste ses maande van 1902 alreeds £ 210 446 aan bouwerk alleen.

Alhoewel menige aspekte rondom die politieke, maatskaplike en sosio-ekonomiese aspekte van die Anglo-Boereoorlog voorheen al deeglik ondersoek en deurtrap is, het die veld rondom die vormgewing van die argitektoniese en stedeboekundige ontwikkeling in die tyd, braak bly lê.

Hierdie studie is pionierswerk wat die leemte aanspreek. Die eerste tydvak wat nagevors word, is die taamlik vae totstandkomingsjare van die 'Publieke Werken' Departement met die Eerste Vryheidsoorlog wat 'n wesenlike invloed gehad het, met daarna die werklike vormingsjare en bloeitydperk van die Departement onder leiding van Sytze Wierda, vanaf 1887-1899. Die derde tydvak behels die Anglo-Boereoorlog en die vierde, die Brits-koloniale tydperk tot en met Unifikasie in 1910. Die studie van hierdie tydperk word logies begrens deur politieke gebeure wat die Departement en sy

opset telkemale beïnvloed het.

1.2 NAVORSINGSMETODE

Om gebeure uit die verlede sonder bevraagtekening te aanvaar is, volgens Leedy (1997:173) skadelik vir die historiese navorsingsproses. Historiese data word versamel en sistematies gestoor om weer geanaliseer en geïnterpreteer te word. Egtheid is met ander woorde nie die enigste maatstaf waaraan data gemeet moet word nie, maar ook die oorspronklike bedoeling daarvan. *'The question here is not one of authenticity but of meaning. In considering a manuscript or a statement, the researcher asks such questions as,.....what inferences or interpretations could be extracted from the words?'* (Leedy 1997:175). Die kern van navorsing lê nie in die versameling van die data nie, maar in die interpretasie en uiteindelijke weergawe volgens die mees geskikte historiografiese metode. Alhoewel dit moeiliker is in die geval van 'n bestaande gebou, moet so 'n gebou daarom vir die doel van hierdie studie as data gesien word.

In hierdie studie word eerstens die verhalende metode gebruik. Binne die raamwerk wat so geskep word, word die gekose geboue dan as inligtingstukke benader en heuristies en waarnemend geëvalueer en geïnterpreteer soos gesien teen die matriks van die tyd waarin dit geskep is, veral met betrekking tot die politieke konteks. Deur hierdie ondersoek word die kultuurstelling en bedryfsingesteldheid van elke departement afgelei om so die hipotese te ondersteun. Volgens Fisher (1992:41) *'Past cultures can be accessed hierarchically through analysis of artefact from pre-iconographic, through iconographic up to iconological interpretation. As such, artefacts retain potency.'* Hy verwys hier na die waarnemings- en vertolkingshiërargie soos uiteengesit deur Panofsky (1955:41) vir die ikonologiese interpretasie van geboue of kunsuitinge as kunsprodukte, wat hier geïmplementeer word.

- I. Pre-ikonografiese vertolking:
Die beskrywende metode waarvolgens natuurlike en feitlike voorwerpe geanaliseer word deur middel van stilistiese kenmerke.
- II. Ikonografiese (beeldbeskrywende) vertolking:
Konvensionele voorwerpe word deur assosiasie aan historiese tipes gekoppel.
- III. Ikonologiese (simboliese) vertolking:
Hierdie vertolking is teoreties en spekulatief en het die simboliese kultuurinhoud as onderwerp.

Die pre-ikonografiese vertolkings word waar moontlik verkry uit primêre bronne soos die Transvaalse Argief. Hierna word gekose voorbeelde ikonografies vertolk en aan historiese tipes gekoppel. Die ikonologiese vertolkingsmetode word laastens gebruik om politiese konteks, kultuurstelling en bedryfsingesteldheid af te lei. As algemene maatstaf word die 'Regulative Ideals' van Herbert Feigl (1988:427-32) wat van die veronderstelling uitgaan dat die natuur- en menswetenskappe in wese volgens dieselfde stelsel geïnterpreteer kan word, onderskryf en gebruik.

1.3 DIE STAND VAN KENNIS

Die beskikbare literatuur wat handel oor hierdie tydperk bevat inligting van 'n algemene aard en het meestal 'n sosiale of politieke strekking, soos die werke van Jorissen (1897) en Leyds (1914). Om die gebeure binne die Departement in wyer sosiale konteks te plaas, word gebruik gemaak van outeurs soos Heydenrych (1986), Pakenham (1997), Van der Walt (1977) en Pretorius (1998), wat erkende spesialiste op hulle onderskeie studievervelde is. Detailinligting aangaande sosiale en persoonlike gebeure word verkry uit die studies soos wat gedoen is deur Van Vreden (1955) en Van Dalsen (1942).

Werke wat meer detail verskaf is byvoorbeeld Rex (1974) se werk oor Sytze Wierda wat sterk biografies van aard is, maar slegs enkele aanknopingspunte aangaande die boukundige werk in die 'Publieke Werken' Departement verskaf. Holm en Viljoen (1993) ontleed Wierda se werk stylgewys met bepaalde verwysing na die Ou Raadsaal en 'n soeke na dieper betekenis in die plasing van geboue in stedelike verband. Picton-Seymour (1977 & 1989) wend 'n poging aan tot boukundige ontleding, maar behandel 'n groot verskeidenheid van geboue en is meer op stylelemente as op die filosofie daaragter gerig. Greig (1971) dien as verwysingsbron.

Jordan en Weedon (1995) voorsien 'n duidelike uiteensetting van die Europese kultuurpolitiek van die tyd, en Watkin en Mellinghoff (1987) saam met Hazlett (1989) gee 'n duidelike beeld van die werk van Schinkel in Pruise. Fichte (1846) se filosofieë tree vormend op in Schinkel se werk en word so na Wierda oorgedra. Beide Hitchcock (1969) en Holm (1998) staaf die voorkoms van Europese invloed in die Z.A.R. se argitektuur en stedebou.

Inligting aangaande die sosiale- en bougeskiedenis van die koloniale periode (1901-1910) is uiters beperk en is meestal te vinde in tydskrifartikels en argiefbronne. Selfs hierdie bronne is skaars en word moeilik gevind. Dit wil ook voorkom asof die bewaring van argiewe met groter sorg en noukeurigheid toegepas is vóór die oorlog as daarna. Oberholster (1972) en Engelbrecht (1955) verskaf hier nuttige inligting. Aangesien Herbert Baker in hierdie studie nie sentraal staan nie, is Keath (1992) van beperkte belang.

Detailinligting aangaande die argitekte en hulle departemente word meestal verkry uit argiefbronne, maar Ploeger (1989, 1994, 1990), Pama (1983) en Ferreira (1977) verskaf besonder nuttige inligting. Aangesien die argiefgegewens in die Staats- en Transvaalse Argief dikwels nie meer volledig is nie, moet die metodiek noodwendig aangepas word om hierdie betreurenswaardige feit te akkommodeer. Alhoewel inhoudsopgawes in die argief dikwels nog redelik volledig is, bestaan al die werklike inhoud nie meer nie, of is dit net nie te vinde nie.

Gesien in die lig van die huidige stand van kennis is dit dus noodsaaklik dat 'n gepaste metode gebruik moet word om die simboliese kultuurinhoud van die argitektuur in hierdie tyd te bepaal en so die leemte aan te vul (kyk 1.2).

1.4 MOTIVERING.

Die vae beeld wat bestaan aangaande die herkoms van amptelike argitektuur in die Transvaal het reeds 'n geruime tyd om toeligting geroep.

Wierda as argitek en as man is reeds deeglik ondersoek, maar wie in sy Departement werksaam was, waarom hulle daar gewerk het en wat van hulle geword het met die uitbreek van die oorlog, is nog nooit nagevors nie. Die invloed van die oorlog op die Departement 'Publieke Werken' en die samestelling van die nuwe koloniale 'Department of Public Works' is eweneens onbekend.

In hierdie studie word gepoog om die geskiedenis van die Departement en sy argitekte so deeglik as moontlik na te vors en uiteen te sit en die gevolglike boukundige nalatenskap in terme van kultuurstelling en bedryfsingesteldheid te ondersoek en te

oorweeg. Op hierdie wyse word nie alleen 'n deel van die leemte wat bestaan aangaande inligting omtrent die argitekthe en argitektuur van die tyd gevul nie, maar word 'n beter begrip gevorm aangaande die ontstaan van die bestaande struktuur van administrasie in hedendaagse openbare argitektuur. Die staat beheer vandag die grootste deel van alle bouwerk in die land (tans 60% van behuising en 25% van nie-residensiële bouwerk: BIFSA :Maart 2000) en het dus 'n bestendige invloed op die aanpak van bouwerk. Dit is daarom belangrik om te verstaan hoe die bestaande struktuur sy beslag gekry het.

1.5 DIE PROBLEEM EN SY VERBAND.

Die hedendaagse opset en argitektuur van die Departement van Openbare Werke het sy wording in 'n groot mate te danke aan die 'Publieke Werke' Departement van die Z.A.R. wat ná die Anglo-Boereoorlog omvorm is na die 'Public Works Department' van die 'Transvaal Colony' en in 1910 met die ander drie provinsies saamgesmelt het tot die 'Department of Public Works of the Union of South Africa'. Hierdie studie ondersoek en interpreteer die ontstaan van amptelike argitektuur in die Transvaal, en stel 'n perspektief op die heersende toestande rondom die beroep in daardie tyd. Hierdie studie is beperk tot die destydse Transvaal, maar open die veld vir moontlike toekomstige wyer ondersoeke.

1.5.1 DIE HOOFPROBLEEM.

Om deur navorsing vas te stel wie die grondleggende argitekthe van die 'Publieke Werke' Departement in die 'Zuid-Afrikaanse' Republiek en die 'Public Works Department' van die 'Transvaal Colony' was, waar hulle vandaan kom, wat hulle ingesteldhede was, watter invloed die Anglo-Boereoorlog (in die geval van die Z.A.R.-argitekthe) op hulle lewens en gevolglik op hulle werk uitgeoefen het en watter werk beide hierdie groepe gedoen het.

1.5.2 DIE SUBPROBLEME.

Subprobleem 1 :

Die totstandkoming van die Departement; 1877

Die vasstel van die invloed van die Eerste Vryheidsoorlog op die ontstaan van die Departement 'Publieke Werken'.

Subprobleem 2 :

Die Z.A.R. Era (1877-1899)

Om Wierda en sy Departement se oogmerke met betrekking tot kultuurstelling en bedryfsingesteldheid vas te stel.

Subprobleem 3:

Die Anglo-Boereoorlog (1899-1902)

Die vasstel van die invloed van die Anglo-Boereoorlog op die Departement.

Subprobleem 4 :

Die Britse Era: 'Transvaal Colony' (1901-1910)

Om die 'Public Works Department' se oogmerke met betrekking tot kultuurstelling en bedryfsingesteldheid vas te stel.

Subprobleem 5 :

Vergelyking van die bydrae van die vroeë Nederlandse en Britse argitekte in Transvaal se openbare argitektuur, tot en met 1910

Om te besin oor die bydraes wat die Nederlandse en Britse werke-departemente ten opsigte van kultuurstelling en bedryfsingesteldheid gemaak het.

1.5.3 HIPOTEESES.

Hipotese vir subprobleem 1:

Die totstandkoming van die Departement het uit staatkundige, kultuurpolitieke, asook administratiewe behoefte ontstaan.

Hipotese vir subprobleem 2:

Wierda as leier van die Departement, het hom met die strewe van die Z.A.R. vereenselwig.

Hipotese vir subprobleem 3:

Voor die besetting van Pretoria is die Departement deur die oorlog gestrem; daarna is die Departement tot niet gemaak.

Hipotese vir Subprobleem 4:

Die Brits-koloniale siening stel aanvanklik die bepalende kriteria, maar word gaandeweg deur persoonlike inisiatiewe verryk.

Hipotese vir Subprobleem 5:

Wierda se Departement het 'n Europese argitektuur en stede bou in Pretoria geïnisieer. In die Britse era is dit grotendeels vervang deur die Britse koloniale administrasiestyl.

1.5.4 BEPERKINGS.

Verwysing na algemene historiese gebeurtenisse is beperk tot waar dit direk of indirek betrekking het op mense of gebeure binne die Departement of binne die studieveld.

Alleen die argitekswerk van die Departement word behandel - paaie, brûe en ander siviele strukture is uitgesluit. Stedeboukunde en die bou-ekonomiese milieu word slegs aangeraak in soverre dit vir die hooftema ondersteunend is.

Tydslimiete word gestel as 1877 (die amptelike ontstaan van die Departement) en 1910 (die beëindiging van die Britse koloniale tydperk weens Uniewording).

1.5.5 DEFINISIES.

GRONDLEGGENDE :

Fundamentele; wat die grondslag gelê het; vernaamste.

ARGITEKTE :

Boukundiges; boumeesters; mense wat hulle vir die ontwerp van geboue bekwaam het.

DEPARTEMENT OPENBARE WERKE :

Staatsdepartement, in die Nederlandse era genoem 'Publieke Werken', en in die Brits-koloniale tyd herdoop na 'Department of Public Works'. Beide hierdie terme word

gebruik om die staatsdepartement te omskryf wat verantwoordelik was vir die ontwerp, bou en onderhoud van staatsgeboue, paaie en strukture.

TRANSVAAL :

'n Geografiese beperking van eers die 'Zuid-Afrikaansche' Republiek se amptelike grense, en later, na bewindoorname, die nuwe grense soos beskryf deur die 'Transvaal Colony.'

HUL WERK :

Hul arbeid; dit wat hulle verrig het; hulle produk of dit wat hulle tot stand gebring het. In hierdie konteks word onder hierdie produk, bouwerk of teken- en beplanningswerk wat tot bouwerk lei, bedoel.

INVLOED :

Effek; uitwerking deur iets stofliks of onstofliks; inwerking van 'n persoon of groep persone op ander mense of op hulle werk.

KULTUURSTELLING:

Volgens Jordan en Weedon (1995:5) word 'n volk of kultuurgroep se kultuurstelling of 'kulturele insig' volgens Gramsci (1994:10) bepaal deur die KULTUURPOLITIEK van die volk of groep.

Die KULTUURPOLITIEK van die groep word fundamenteel vasgestel deur die betekenis van die sosiale gebruike van kleiner groepe en individue binne die groter groep. Subjektiviteit is hier ook ter sprake, aangesien kultuur 'n sentrale rol in die beleweniswêreld van elke individu speel (Gramsci 1994:9). Die bou van 'n nuwe, weerstandbiedende identiteit is volgens Jordan en Weedon (1995:5) 'n kenmerkende eienskap in die stryd om hervorming van gemeenskappe. Hierdie stelling word omskryf deur Gramsci (1994:10) en Watkin en Mellinghoff (1987:17) haal Voltaire (1694-1778) aan wat daarop wys dat hierdie hernuwingseienskap duidelik geïllustreer is in die ontstaan van Duitse nasionalisme toe Oostenryk Frankryk verslaan het by Rossbach (1757).

KULTUURMISSIE:

Roeping om die kultuurstelling te vergestalt.

BEDRYFSINGESTELDHEID:

Die werkwyse en gesindheid van die groep as geheel, in professionele verband; met ander woorde die manier waarop die kantoor funksioneer of bedryf word en die reaksie van die werknemers daarop of daarteen, wat die werksetiek van die groep vorm.

BOERE/ BURGERS:

(Wisselvorm vir dieselfde begrip) Hierdie terme moet in historiese verband geles word soos wat dit gebruik is ten tye van die bestaan van die Zuid-Afrikaansche Republiek, naamlik as wisselvorm ten opsigte van lojale (Afrikaanssprekende) inwoners en onderdane van die Z.A.R., wat dié regering se onafhanklikheidstrewes heelhartig ondersteun het.

1.5.6 AFKORTINGS

Z.A.R.: Zuid-Afrikaansche Republiek.

T.A.B.: Transvaalse Argiefbewaarplek.

N.Z.A.S.M.: Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Spoorweg Maatschappij.

P.W.D.: Public Works Department.

R.I.B.A.: Royal Institute of British Architects.

A.R.I.B.A.: Member (Associate) of the Royal Institute of British Architects.

I.B.B.: Imperial Blue Book.

1.5.7 AANNAMES.

Die aannames wat gemaak word, is in die eerste plek dat genoegsame argiefbronne bestaan om hierdie studie moontlik te maak en om afleidings te kan maak aangaande kultuurstelling en bedryfsingesteldheid.

Daar word aanvaar dat geboue 'n manifestasie van mense se kultuurstrewe en bedryfsingesteldheid reflekteer en as sodanig interpreteerbaar is.

Ten slotte word historiese geboue wat deur argitekte as outeurs nagelaat is, as dokumente aanvaar. Hierdie aanvaarding geld as bekragtig indien die oorspronklike tekeninge en/of tydgenootlike dokumentasie dit bevestig of indien daar klaarblyklik geen wesenlike veranderinge aan die gebou gemaak is nie.

1.5.8 UITEENSETTING VAN DIE STRUKTUUR VAN DIE STUDIE.

Hierdie studie wil poog om die herkoms van Transvaalse amptelike argitektuur te ondersoek en te interpreteer aan die hand van die kultuurstelling en bedryfsingesteldheid wat eers in die 'Publieke Werken' Departement en daarná in die 'Public Works Department' bestaan het. Die kultuurstelling is egter onlosmaaklik verbonde aan die politieke, en gevolglike maatskaplike klimaat van die tyd en moet daarom hier deeglik in konteks geplaas word. Aangesien 'n groot deel van die inligting vir hierdie studie uit argiefgegewens bestaan wat soms fragmentaries en dikwels onvolledig is, is die gebruik van sekondêre bronne, waar beskikbaar, verantwoordbaar en selfs noodsaaklik, om die gegewens wat verkry is, in historiese verband te kan plaas. Die gebruik van sekondêre bronne word telkens duidelik aangetoon en word waar moontlik krities geëvalueer.

In **hoofstuk 2** word die totstandkoming van die Departement 'Publieke Werken' in 1877 behandel, deur eerstens 'n historiese konteks te skets waarin die vorming plaasgevind het en daarna die invloed wat die Eerste Vryheidsoorlog op die ontstaan van die Departement gehad het, te ondersoek. Die invloed van die oorlog is sentraal in die soeke na die heroorweging van die politiese en sosiale struktuur van die Z.A.R., wat die nasionale gesindheid beïnvloed het en die gevolglike struktuur van die regeringsdepartemente help bepaal het. Die gegewens vir hierdie hoofstuk word hoofsaaklik verkry uit sekondêre bronne, aangevul met inligting uit primêre bronne waar toepaslik. 'n Beknopte, maar logiese vertrekpunt vir die res van die studie is saamgestel uit die verkreë inligting wat saam geëvalueer en geïntegreer is.

Hoofstuk 3 behels Wierda en sy Departement se oogmerke met betrekking tot kultuurstelling en bedryfsingesteldheid. Wierda en sy personeel se professionele siening en algemene lewensingesteldheid word bepaal deur 'n opname te maak van hulle herkoms soos gesien teen die maatskaplike omgewing van die tyd, die opleidingsprosedures wat gebruik is, die boeke wat gelees is in die Departement, die strukturering en werkwyse van die Departement, die verloop van spesifieke loopbane binne die Departement en ten slotte, 'n opname van die nuwe werk wat in die Departement gedoen is, met uitsondering van die aanbouings gedoen in die tyd en 'n bespreking van verteenwoordigende geboue. Die ikonologies-afgeleide kultuurstelling

en bedryfsingesteldheid word bespreek en 'n analoog word getref met die werk van K.F. Schinkel in Pruise. Die inligting vir hierdie hoofstuk word hoofsaaklik verkry uit primêre bronne wat aangevul word uit sekondêre bronne wat geëvalueer en saamgestel word om 'n toepaslike beeld van die 'Publieke Werken' Departement se bydrae weer te gee.

In **hoofstuk 4** word die invloed wat die Anglo-Boereoorlog op die Departement gehad het, vasgestel deur die lot van elke bekende personeellid (inligting uit hoofstuk 3) afsonderlik na te gaan en daarna die lot van die Departement te bepaal. Inligting stam weereens hoofsaaklik uit primêre bronne.

Hoofstuk 5 ondersoek die 'Public Works Department' se oogmerke met betrekking tot kultuurstelling en bedryfsingesteldheid. Om dit te kan doen, moet die bepalende kriteria en persone wat verantwoordelik was vir die omvorming van die Departement na die oorlog, eerstens vasgestel word. Dit is belangrik om hierdie gegewens binne die raamwerk van die Brits-Imperiale stelsel te beskou. Die Britse Departement se siening word, volgens die voorbeeld van hoofstuk 3, bepaal deur 'n opname te maak van die personele se herkoms, die opleidingsprosedures wat gebruik is, die boeke wat gelees is in die Departement, die strukturering en werkwyse van die Departement en die verloop van spesifieke loopbane binne die begrensing van die Departement. Die gevolglike produk, of lys van werk uit die tyd wat strek tot en met Uniewording in 1910, word ingesluit, waarna die gevolglike ikonologies-bepaalde kultuurstelling en bedryfsingesteldheid afgelei word uit die voorafgaande gegewens. Die werkwyse is verder soos vir hoofstuk 3.

Hoofstuk 6 behels 'n vergelyking tussen die bydraes wat die Nederlandse en Britse werke-departemente ten opsigte van kultuurstelling en bedryfsingesteldheid gemaak het. Die bepalende kriteria soos afgelei uit hoofstukke 3 en 5, word vergelyk om 'n beknopte gevolgtrekking te maak.

'n **Hoofsamevatting** wat oor al vyf die hoofstukke handel, volg met daarna die **gevolgtrekking** en **aanbevelings vir verdere studie**, wat die studie voltooi.

Die **bronnelys** volg voor die beknopte **ekserp** met sy Engelse vertaling die '**abstract**', daarna.

HOOFSTUK 2: DIE TOTSTANDKOMING VAN DIE DEPARTEMENT; 1877.

2.1 INLEIDING.

Die subprobleem wat in hierdie hoofstuk behandel word, is 'die vasstel van die invloed van die Eerste Vryheidsoorlog op die ontstaan van die Departement 'Publieke Werken'. Die hipotese lui: 'die totstandkoming van die Departement het uit staatkundige, kultuurpolitieke, asook administratiewe behoefte ontstaan.'

In hierdie hoofstuk word in die eerste plek gepoog om die ingesteldheid van die burgers van die Z.A.R. teenoor die staat en sy simboliese gebou ten tye van die vorming van die Departement en die uitbreek van die Eerste Vryheidsoorlog, sowel as nà die oorlog, te ondersoek.

Die uiteensetting wat volg, beskryf eers die houding of ingesteldheid van die burgers aan die hand van tydgenootlike dokumentasie. Die ondersoek veronderstel dat hierdie houding in die geboue van die tyd gereflekteer word. Daarom word die geboue aan die hand van die dokumentasie ondersoek. Die latere Departement se kultuurpolitieke ingesteldheid vind sy beslag in hierdie periode en daar word gepoog om te wys hoe die oorlog ingewerk het op elke faset van die samelewing en regering en dus ook op die Departement 'Publieke Werken'.

2.2 HISTORIESE AGTERGROND.

2.2.1 PERIODE VOOR 1877.

Die benaming 'Zuid-Afrikaansche Republiek' is in 1853 amptelik aanvaar vir die nuwe staat 'Emigranten Boeren Noord van den Vaalrivier', so beskryf in die Sandrivierkonvensie (Heydenrych 1986:150). Die blanke inwoners was yl versprei en het 'n oorwegend landelike bestaan gevoer. Daar is aanvanklik hoofsaaklik drie geografies geïsoleerde blanke gemeenskappe gevestig: by Potchefstroom/Rustenburg, in die Soutpansberggebied by Schoemansdal en in die ooste by Lydenburgh/Ohrigstad (Heydenrych 1986:151). Dit is belangrik om te meld dat hierdie boere uit eie oorweging besluit het om uit die Kaapkolonie weg te trek en dat hulle onafhanklikheid vir hulle

kosbaar was. Hulle het hierdie afgeleë posisies dus self verkies.

Een gesamentlike politieke gesagsliggaam, die Volksraad, het al om die paar maande op 'n ander plek vergader, maar weens die boerderybelange van die lede en die groot afstande, is sittings meestal swak bygewoon.

Pretoria is in 1855 as sentrale regeringsetel aangelê (Engelbrecht 1952:5) maar volgens Heydenrych (1986:152), was daar teen 1860 nog geen eensgesindheid en samewerking binne die Z.A.R. se regering nie. President M. W. Pretorius (eerste Z.A.R.-President: 1857-1871) se beperkinge as staatshoof het duidelik geblyk uit sy twyfelagtige en ongeduldige optrede tydens die burgeroorlogperiode van 1860-1864 en sy naïewe hantering van die Diamantveldgeskil (1871) met die Britse regering (Heydenrych 1986:154-5). President T.F. Burgers is in 1872 as Staatspresident ingesweer, en erf finansiële wanorde, 'n primitiewe onderwysstelsel en onrus onder die swart stamme in en om die Z.A.R.

Pakenham (1997:201,239) wys ook daarop dat die deursnee burger van die Z.A.R. totaal onbewus was van sake van wêreldbelang en van wat buite die republiek se grense gebeur het. Die Frans-Pruisiese oorlog en die Berlynse kongres in 1878 waar die verdeling van Afrika tussen Brittanje en die Europese nasies onderhandel is, sou aan die meerderheid burgers verbygegaan het.

Fig. 2.1: Kerkplein tydens nagmaalsviering omstreeks 1870, foto geneem in 'n Noord-oostelike rigting. (Engelbrecht 1952:18).

Amptelike geboue in die jare 1870, soos die eerste Staatsgebou of Raadsaal wat in 1866 by Kerkplein gebou is (kyk fig. 2.2), die ou tronk en die eerste poskantoor (Allen

1971:69), was eenvoudige gepleisterde rousteen-grasdakstrukture (Picton-Seymour 1977:273) en die enkele brûe wat bestaan het, was gekonsolideerde driwwe.

Die grootte, materiaal en ontwerp van die regeringsgeboue het hulle nie van die huishoudelike en kommersiële geboue onderskei nie, maar was in hierdie jare 'n blote weerspieëling van die nuwe ingesteldheid van 'n landelike Calvinistiese gemeenskap wat die Nagmaal as hoogtepunt van hulle sosiale bestaan gesien het. Die kerk was ook, heel gepas, in die middelpunt van die dorp, op die nagmaalplein geleë en was die hoogste struktuur in die dorp. In hierdie landelike soort dorp sou dit as onbetaamlik gesien word om meer as die minimum aan die staatsgebou te bestee, omdat dit in omtrek, hoogte en omvang nie met die kerk moes kompeteer nie. Die vorm wat die gebou aanneem, het dus nie te make met blote armoede nie, maar met die tydsges.

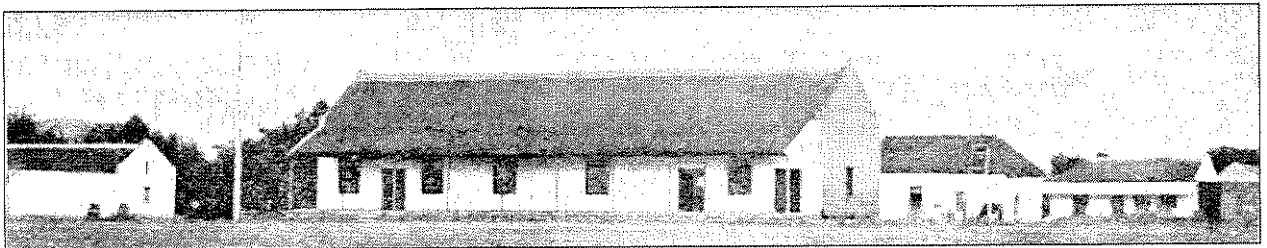

Fig. 2.2 Die eerste Staatsgebou of Raadsaal op Kerkplein (Engelbrecht 1952:25) gebou in 1866. Hierdie geboutjie is afgebreek om plek te maak vir die huidige Ou Raadsaal.

Die herskrywing van die grondwet van die 'Zuid-Afrikaansche' Republiek het in 1877 vir afsonderlike staatsdepartemente voorsiening gemaak. Die Departement 'Publieke Werken' het so die lig aanskou met as amptenaar, 'n 'Inspecteur van Publieke Werken'. Hy moes direk aan die Staatsekretaris verslag doen. Die taak van die 'Inspecteur van Publieke Werken' was om toesig te hou oor die onderhoud van bestaande amptelike geboue en hulle inhoud, en ook oor die oprigting van nuwe geboue wanneer dit nodig sou word. Onderhoud van brûe en paaie was ook sy werk.

Hierdie eerste vormingsproses en ontstaan van die Departement is deur die anneksasie van die Z.A.R. op 12 April 1877 beëindig. Die nasionale krisis op hande het alle aandag geveer.

Alhoewel geredeneer kan word dat hierdie eerste vormingsproses slegs administratief van aard was en hoegenaamd nie kultuurpolities- of beplanningsgerig nie, mag die

weerspieëling van die kulturele waardes van die bevolking in hulle bestaande bouwerk in hierdie stadium nie misgekyk word nie.

2.2.2 DIE EERSTE VRYHEIDSOORLOG.

Lord Carnarvon, die Britse minister van Kolonies se beoogde federasieskema van Suid-Afrikaanse state (Van der Walt 1977:282) lei tot die anneksasie van die Z.A.R. op 12 April 1877. Volgens 'n besluit van President Burgers en sy Uitvoerende Raad op 11 April, word die anneksasie sonder protes aanvaar met slegs kortlikse beswaar op 12 April, die dag van proklamasie. Hierdie beleid van halfhartige verzet het veroorsaak dat Sir T. Shepstone (Lord Carnarvon se gesant) volgens sy getuienis, aanvaar het dat die meerderheid burgers anneksasie verwelkom. Op 10 Mei vertrek S.J.P. (hierna Paul) Kruger en E.J.P. Jorissen na Londen om daar vreedsame oplossings te probeer vind.

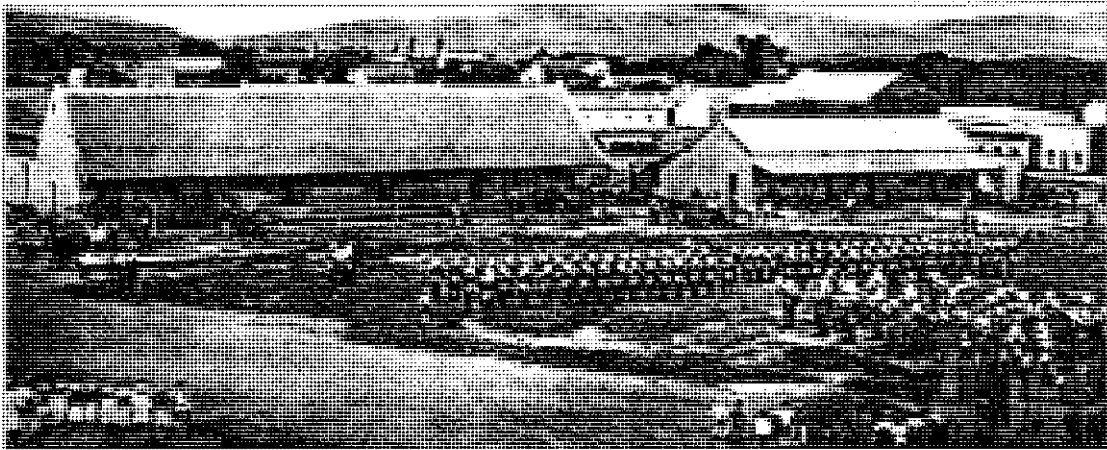

Fig. 2.3: Anneksasie van Pretoria voor die eerste Staatsgebou (Engelbrecht 1952: 29)

Shepstone berig ondertussen uit Transvaal oor die vreedsame anneksasie en dat die inwoners van die Z.A.R. dit verwelkom het. Die sending was dus tot mislukking gedoem. So ook 'n tweede vrugtelose sending deur Paul Kruger en P.J. Joubert. Die Imperiale regering was nie bereid om die herstel van die onafhanklikheid van die Z.A.R. te oorweeg nie, ten spyte van onweerlegbare bewyse dat anneksasie teen die inwoners se wil was. Gevolglik kom die volk byeen en herstel die Volksraad onder die driemanskap: Paul Kruger, M.W. Pretorius en P.J. Joubert. Op 16 Desember 1880 klap die eerste skoot by Potchefstroom - die Z.A.R. het besluit om tot gewapende verzet oor te gaan.

Na die slag van Bronkhorstspuit op 20 Desember 1880 word krygswet die dag daarná deur die Z.A.R. afgekondig. Die oorlog sou duur tot na die slag van Majuba, op 31 Maart 1881.

2.3 INGESTELDHEID VAN DIE BOERE.

Die aggressiewe toetrede van beide Otto von Bismarck (Duitsland) en Prins Leopold (België) tot die 'Scramble for Africa' (Pakenham 1997:187), Frankryk en Brittanje se inmenging in Egipte (1876-1885), Italië se inname van Assab in Oos-Afrika in 1882 en Frankryk se inname van Obock in Somaliland in 1881 (Pakenham 1997:188), sou wel op hierdie tydstip wêreldnuus wees, maar die meerderheid van die inwoners van die Z.A.R. het hulleself met eie oorlewing bemoei en sou nie belang hê daarby nie.

Dr. E.J.P. Jorissen (1897:21) beskryf die oorsaak van die gebrek aan 'n gees van nasionalisme ten tye van die anneksasie soos volg:

'De eenige verontschuldiging die ik kan bijbrengen, of laten gelden, is het totaal gemis van vaderlandsliefde. Misschien moet ik verder gaan en verklaren, dat er in 1877 nog geen vaderland voor de Transvalers bestond. De Boer woonde op zijn eigen plaats, vrij van alle aanraking met regeering: een koning op zijn eigen terrein. In zijn rust gestoord en gedwongen om zich met politieke zaken in te laten, waren't niet de belangen van het land of van het staat, maar die van zijne vrienden, zijne kliek of zijne kerk die hij ter harte nam. Eerst na, en seker door de anneksatie is het besef van burghers van een land te zijn bij de Boeren wakker geworden. De tegenspoed heeft hen geleerd!'

2.3.1 HOUDING NÁ ANNEKSASIE.

Die anneksasie van die Z.A.R. het die nasionale bewussyn laat ontwaak en in reaksie op die Britse Imperialisme ontstaan 'n gees van nasionalisme onder die Boere wat volgens Pretorius (1998:7) veel wyer as die grense van die Transvaal strek. In die Kaapkolonie word die Afrikanerbond in 1879 gestig met takke in die Oranje-Vrystaat en Transvaal kort daarna.

Nadat die tweede afvaardiging na Londen verslag gedoen het oor hulle mislukking, besluit die burgers van die Z.A.R. op 15 Desember 1879 by Wonderfontein dat, indien die anneksasie nie ongedaan gemaak word nie, 'n algehele boikot teen die Britse taal en hulle produkte ingestel sal word.

Theophilus Shepstone het onwetend deur sy anneksasie die Boere se onafhanklikheidstrewes versterk en verenig. Omdat hulle hartstogtelik geheg was aan hulle vryheid en 'n onwrikbare wil gehad het om te lewe, leer die anneksasie en verdere verwickelinge aan die burgers van die Z.A.R. 'n waardevolle les: Eendrag maak mag (Coetzee *Sine Anno*:39,42).

2.4 DIE HOUDING VAN DIE BRITSE IMPERIALE REGERING.

Dr. E.J.P. Jorissen (1897:19) wys op 'n waarneming van Sir Bartle Frere (Britse hoë Kommissaris aan die Kaap) in sy biografie, dat 'Kapenaars 'n treurige geneigdheid' gehad het om die Engelsman as hoër wese te eerbiedig en dat die Britte daarom die Kapenaars in hul siel geminag het. President Burgers, wat die anneksasie nie teenstaan nie, was so 'n oud-Kapenaar, wat nie die moed van sy oortuiging kon vind om die Britse regering voluit teen te staan nie.

Na die aanvang van die wedloop om kolonies in Afrika in 1870 (Pakenham 1997) waaraan Brittanje, Frankryk, België, Italië, en later selfs Duitsland deelgeneem het, het Brittanje veral Suider-Afrika as sy kleim afgepen.

Volgens Van der Walt (1977:292) het Lord Carnarvon besluit om die Z.A.R. as 'hefboom' te gebruik om sy Konfederasieplan vir Suider Afrika te verwesenlik. Hy stuur vir Shepstone teen die einde van President Burgers se ampstermyn as sy gesant. Shepstone kom op 22 Januarie 1877 in Pretoria aan met die uitdruklike opdrag om met oortuigende redes te annekseer. Die Britse propagandaveldtog was reeds in volle swang - Henry Barkly (goewerneur van die Kaap vanaf 1870) telegrafeer byvoorbeeld op 25 Augustus 1876 aan Londen vanuit Lydenburg, dat 'n vergadering daar besluit het om Brittanje om anneksasie te versoek (Van der Walt 1977:293).

Shepstone nader President Burgers en verwittig hom dat hy tot anneksasie sal oorgaan omdat sy regering besware het teen die haglike finansiële toestande van die Z.A.R., omdat die binnelandse bestuur nie na wense is nie en omdat die Republiek nie die swart stamme binne sy grense kan beheer nie.

Die onvermoë van President Burgers en sy Volksraad om in harmonie saam te werk, gee vir Shepstone die geleentheid om van inherente swakheid en gebrek aan eensgesindheid in die regering te berig (Van der Walt 1977:296). Eers ná die oorlog sou die sterk leierskap van veral Paul Kruger en die strewe om onafhanklikheid die Boere saamsnoer (Pakenham 1997:91-2).

Die sleutel in die houding van die Britse Imperiale regering is duidelik die negentiende – eeuse ‘sosiale Darwinisme’ of ‘race patriotism’ (Pretorius 1998:10) wat die koloniseringsplan vir Afrika in die hand gewerk het, en dan uiteindelik tot die Tweede Vryheidsoorlog aanleiding sou gee (Pretorius 1998:8).

2.5 DIE VREDESONDERHANDELINGE.

In die vredesonderhandelinge na die bepalende slag van Majuba op 27 Februarie 1881, is die driemanskap bygestaan deur President Brand van die Oranje-Vrystaat, wat betekenisvol is aangesien hy deur die Britse regering gevra is om as tussenganger op te tree (Heydenrych 1986:150). In hierdie tyd was die Vrystaat volgens Heydenrych (1986:150) reeds in baie opsigte beskou as ‘n modelrepubliek en gerieflik geleë tussen die Britse Kaapkolonie en die Z.A.R. Uiteindelik, het Paul Kruger gesê :“ *Wij teekenen deze Conventie met een zwaar hart*” (Van der Walt 1977:318). Die vredesooreenkoms het volgens Van der Walt daarop neergekom dat Britse eer meer werd was as Transvaalse reg.

Die Konvensie van Pretoria van 3 Augustus 1881, het nie die onafhanklikheid van die Z.A.R. volkome herstel nie. Inderdaad was die gebied toe bekend as die ‘Transvaal Colony’, en was die gebied onder Britse suveriniteit, ‘n baie vae begrip, wat beteken dat die Britse regering toesig gehad het oor buitelandse sake en wetgewing ten opsigte van binnelandse swartmense.

Die Londense konvensie, gehou op 27 Februarie 1884 het 'n mate van verligting gebring, maar volgens Paul Kruger se eie opsomming (Heydenrych 1986:183) kon die deputasie nie berge versit nie. Volkome binnelandse onafhanklikheid is aan die Z.A.R. toegestaan maar Britse suweriniteit is nie amptelik opgehef nie. Twaalf jaar later is hierdie saak weer van Britse kant af opgerakel. Artikel IV bepaal dat die Z.A.R. geen ooreenkoms met enige staat of nasie behalwe die Vrystaat mag aangaan sonder goedkeuring van Brittanje nie. Dit sluit ook die swart stamme ten ooste en weste van die Z.A.R. in.

Die manier waarop die vredesonderhandelinge deur die Imperiale moondheid hanteer is, het uiteindelik die nasionalisme onder die Boere nogmaals versterk sodat die Volksraad daarna baie meer bewustelik sou werk aan 'n sterk eenheidsbeeld vir die land.

2.6 DIE INVLOED WAT DIE OORLOG OP DIE SAMELEWING IN EN OM PRETORIA, DIE REGERINGSETEL, GEHAD HET.

2.6.1 TAAL.

Voor die oorlog was dit gebruikelik dat Pretoriase kinders tweetalig opgevoed is en Engelse onderwysers is as gebruik in alle skole aangestel. Na die oorlog van 1880-1881 en die herstel van die republiek het hierdie gebruik verander. Volgens Allen (1971:103) het die oorlog, die anneksasie, die verbroke beloftes van Britse kant en die Britte se onbeholpe hantering van die Boeregemeenskap, al hoe groter verwydering tussen Boer en Brit veroorsaak. Voorbeelde hiervan is Shepstone en Henry Barkly se leuens (Van der Walt 1977:293) aangaande die houding van die burgers ten opsigte van anneksasie en Shepstone se agteraf gekonkel met swart stamleiers Sekoekoeni en Cethswayo (Van der Walt 1977:296). Skielik was die gesamentlike uitstappies oor die taalgrens heen, wat vroeë Pretorianers van die jare 1860 en 1870 beskryf het, iets van die verlede. Ná die oorlog is slegs die Hollandse klasse aan skole met 'n klein subsidie gesteun en in 1889 gaan die regering so ver om die goed-gekwalfiseerde Engelse matrone, Miss Paget van die Pretoriase hospitaal af te dank en 'n ongekwalifiseerde Hollandse dame, Mev. De Jongh, in haar plek aan te stel (Allen 1971:103).

2.6.2 EKONOMIE EN WAARDESTELSLS.

Alhoewel sommige dorpe soos Pretoria tydelik geldelik by die anneksasie baat gevind het as gevolg van die groot aantal Britse troepe wat daar gestasioneer was, is die oorlog gevolg deur 'n intense geldskaarste wat boonop deur die vertrek van genoemde troepe vererger is.

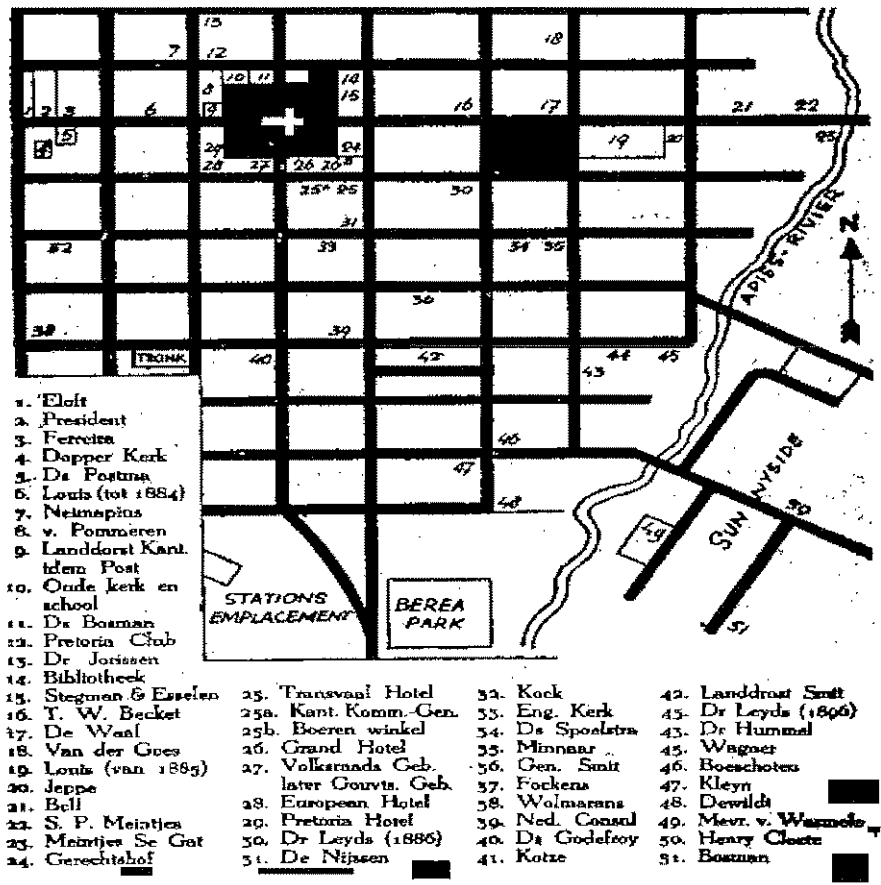

Fig. 2.4: Pretoria middedorp, 1877-1897 (Engelbrecht 1952:57). Die kerk is sentraal in die dorp, met die belangrikste geboue, soos die Landdros- en poskantoor, die biblioteek, die hof en die Volksraadsgebou daarom heen gegroeper.

Die ontdekking van goud en diamante het ekonomiese wrywing in 'n groot mate vererger (Coetzee *Sine Anno*:54) omdat die regering nie die nodige kennis gehad het nie. President Kruger het mense met ryk neerslae op hulle grond byvoorbeeld aangeraai om te verkoop, terwyl dit volgens 'n meer hedendaagse siening wys sou wees om te adviseer om die mynreg te verhuur. Die Boeregemeenskap was nie voorbereid op die instroming van delwers na die ontdekking van goud nie. Meestal was hulle ook nie voorbereid op rykdom nie (Coetzee *Sine Anno*: 50). Hulle was hoofsaaklik landbouers en veeboere wat plotseling 'n vreemde mynbevolking moes regeer wat

onder buitengewone omstandighede in hulle midde verskyn het. Net voor die Jameson-
 inval (1896) was daar reeds 100 000 immigrante in Transvaal. Hierdie mense was
 hoofsaaklik vyandiggesind teenoor die Z.A.R.-regering en bevolking. Baie boere wou
 wegtrek, maar die Z.A.R. was reeds 'omsingel' deur Britse kroonkolonies (Coetzee *Sine*
Anno:54).

Dit word dus duidelik dat, alhoewel die Z.A.R. 'n land met baie ryk minerale hulpbronne
 was, die regering volstrek nie die rykdomme besit, uitgekoop, ontgin, of selfs net die
 waarde daarvan naastenby besef het nie en voortdurend in finansiële verknorsing was.
 Dit volg ook dat die instroming van vreemdelinge die nasionale eenheidsgevoel tussen
 die boeregemeenskap nog hegter sou maak. Behalwe die taalverskille was daar ook
 groot verskille tussen die lewensuitkyk van landelike kultuur en ekonomie aan die een
 kant en 'n industriële struktuur met sy militante kapitalistiese ekonomie aan die ander.
 Eenvoudiger gestel, het ons hier te doen gehad met waardestelsels wat bots.

In dieselfde tyd wat Victoriaanse oorvloedige boustyle in Brittanje en die Britse kolonies,
 selfs in die buurrepubliek die Oranje-Vrystaat anhang geniet het, het boereleiers soos
 Paul Kruger verkies om in spartaanse eenvoud te lewe.

Fig. 2.5: Ou Presidensie, (1886)
 Bloemfontein (Japha 1991:17).

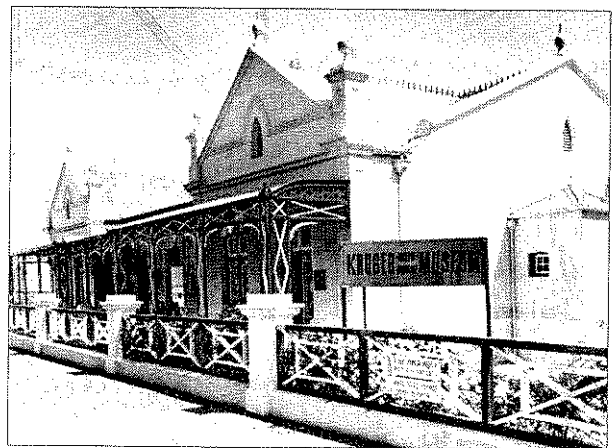

Fig. 2.6: Paul Kruger se huis vandag,
 in Kerkstraat, Pretoria (Allen 1971:10).

2.7 'PUBLIEKE WERKEN' NA DIE OORLOG.

Nadat die Z.A.R. in 1881 weer voorwaardelike onafhanklikheid herwin het, is die
 grondwet nogmaals herskryf. Volgens *Achievement*, 'n spesiale tydskrifuitgawe vir die
 Departement Openbare Werke (1980:13) was daar nie voorsiening gemaak vir 'n

Departement van 'Publieke Werken' nie, maar wel vir distriksrade. Navorsing deur die outeur van hierdie studie in die Transvaalse Argief bring egter aan die lig dat die werk steeds, soos voor die oorlog gedoen is deur 'n 'Inspecteur van Publieke Werken'. Die eerste aantekening in die argief (SS O R4489/81) dateer uit 1881 en handel oor 'n klag van diefstal *'omtrent stolen (sic) van rakke en uitbreke van vensters uit publieke gebouwen'*.

Hierna is daar heelwat verwysing na die 'Inspecteur' in dokumentasie in die staatsargief, maar in hierdie dae voor die ordening van die Departement onder Sytze Wierda, lyk die inspekteur se werk meermale soos dié van 'n nutsman wat te doen het met die herstel van geboue, telegraaflyne en diverse kleinighede. Vroeë aanvrae en korrespondensie in die Staatsargief (SS R 2022/83; SS R 1910/83; CR 4017/84) verwys meermale na die herstel van telegraaflyne en die aankoop van items soos emmers, kruywaens, grawe, lym, kalk, en ook stoele, gordyne, en hier en daar 'n skotskar of die vervanging van gebreekte ruite.

By die ontstaan van die Departement in 1877 is daar hoofsaaklik administratiewe vereistes gestel. Weldra het die nuutgevonde patriotisme en nasionalisme as gevolg van die Eerste Vryheidsoorlog die regering se behoeftes verander en hulle visie verbreed. Die staatkundige behoefte aan 'n Departement om 'n waardige hoofstad, wat die staat in 'n fisiese sin kan verteenwoordig, kan bou en onderhou, ontstaan nou. Paul Kruger het besef dat hy nie die magtige Brittanje oortuigend sou kon teenstaan sonder om die beeld van sy hoofstad te verbeter nie (Allen 1971:39; Holm en Viljoen 1993:17). Sedert die anneksasie het dit ook duidelik geraak dat 'n beter en meer strategiese paaie- en brûestelsel onontbeerlik was vir die Republiek (SS/634; SS/641; SS R5012/88). Die instandhouding en uitbreiding van die telegraafstelsel, wat sedert die oorlog aanwesig was, het ook meer en kundige personeel geverg. Uiteraard sou 'n groter Departement ook administratiewe uitbreiding meebring.

Op kultuurpolitieke gebied moes die Departement die beliggaming van die ideale van die Volksraad uitbeeld. Volgens Paul Kruger, het die stem van die volk, die stem van God verteenwoordig (Smit 1951:202). Hy het ook geglo dat hy as staatshoof in die eerste plek aan God verantwoordelik is vir sy denke en dade. Die drie sluitstene van sy staatsopvattinge was die Christelike beginsel, die oppergesag van die volkstem en die

volk se onafhanklikheidstrewes. Dit moes lei tot 'n streng Calvinistiese lewe volgens die Woord van God, geen bandeloosheid of vrybuitery nie en 'n welgeordende staat volgens Christelike en republikeinse grondslag, in daardie volgorde (Smit 1951:204-5). Paul Kruger het as sy 'politieke testament' aan die 'Afrikaanse Volk' die volgende woorde nagelaat: *'soek in die verlede al die goeie en mooie wat daarin kan ontdek word, vorm daarvolgens u ideaal en probeer om vir die toekoms daardie ideaal te verwesenlik'* (Coetzee 1941:46). Hiermee het hy, volgens Coetzee, die republikeinse tradisie van 'n wordende nasie bedoel. Die nuutgevonde patriotisme en ideale van die volk en die verteenwoordigende Volksraad, kon uitgebeeld word in 'n nuwe stadsbeeld wat die buitewêreld sou beïndruk as sterk eenheidsimbool en -kultuurstelling. Dit sou daarom te méér belangrik wees dat argitektuur en stedeboekunde 'n eenheid moet vorm en dat 'n fors model of beeld vir die stad gekies sou word. Hiervoor was 'n werklik kundige, maar ook simpatiek-gesinde persoon nodig.

Die algemene gesindheid van simpatie jeens die Z.A.R. wat tydens die Eerste Vryheidsoorlog en vroeg in die jare tagtig in die Nederlande opgewek is, word weerspieël in 'n simpatiebetuiging wat Sytze Wierda in daardie tyd aan die Z.A.R. skryf (Rex 1974:318) en ook in sy werksaansoek in Junie 1882 (Rex 1974:319). Na 'n lang bemiddeling deur H.T. Bührmann ('n Z.A.R.-burger en kennis van Wierda) en nadat Paul Kruger Wierda se geboue in Nederland gaan besigtig het, is hy toe vir die pos gekeur (Rex 1974:320-33).

Dit wil voorkom of die nuutgevonde nasionale strewes van die Volksraad om sy kultuurstelling te verwesenlik deur die geboue wat opgerig word, vir eers skipbreuk gely het weens gebrek aan geld, want daar is noukeurig boekgehou van elke pennie. Ten tye van Wierda se aanstelling in 1887, beklee Johann F.B. Rissik (1857-1925) ook die pos van 'Inspecteur van Werken' (Rex 1974:372). Rissik is in 1895 amptelik as landmeter-generaal aangestel (Beyers 1981:483).

2.8 SAMEVATTING.

Die gestelde hipotese wat in die hoofstuk behandel is, is korrek bevind, aangesien die Departement uit sowel administratiewe, as staatkundige en kultuurpolitieke behoefte ontstaan het.

Alhoewel die Departement in 1877 primêr weens 'n administratiewe behoefte gestig is, verander die Eerste Vryheidsoorlog die hele politiese en sosiale struktuur van die land sodanig dat daar by die tweede vorming van die regering na die oorlog sterk kultuurpolitieke en staatkundige oorwegings ter sprake is, behalwe die voor-die-hand- liggende administratiewe behoefte.

Die kultuurpolitieke inslag het aan die vormingsproses van die Z.A.R.-regering en sy staatsdepartemente rigting gegee, aangesien dit die herkoms van die inwoners van die land vergestalt het. Uitgedruk in bouvorm, verteenwoordig geboue wat eerstens nodig is, maar dan ook as integrerende faktor kultuurpolitieke betekenis het, 'n positiewe nasionale standpunt teenoor die buitewêreld.

HOOFSTUK 3: DIE Z.A.R. ERA (1877-1899)

3.1 INLEIDING.

'Om Wierda en sy Departement se oogmerke met betrekking tot kultuurstelling en bedryfsingesteldheid vas te stel', is die subprobleem wat in hierdie hoofstuk behandel word. Die gestelde hipotese lees: 'Wierda as leier van die Departement, het hom met die strewe van die Z.A.R. vereenselwig.'

Paul Kruger (Staatspresident van die Z.A.R.: 1883-1900) het besef dat die leuse van die staat, 'EENDRAGT MAAKT MACHT' veel beter uitgelewe sou kon word met 'n geskikte persoon, wat hierdie leuse in geboue kon formuleer, aan die roer van sake in die Departement (Holm en Viljoen 1993:17). So 'n persoon moes ook die waardes van die volk deel en moes beskik oor 'n sin vir grootsheid. Die argitek wat aangestel word moes met ander woorde die kultuurstelling van die staat sy eie maak, dit aan sy Departement oordra en ook sorg dat dit in 'n fisiese sin in die beboude omgewing verwesenlik word.

Die aansien en waardigheid van die staat was baie belangrik vir Paul Kruger en die Volksraad, soos by name genoem in sy hoeksteenleggingstoespraak by die Staatsgebouw, op 6 Mei 1889 (Holm en Viljoen 1993:15) (kyk bylaag A). 'n Bekwame hoof vir die 'Publieke Werken' Departement moes die staat se aansien help verhoog deur indrukwekkende argitektuur te skep en deur beheer uit te oefen oor die staat se menige bou-aktiwiteite. (Dit is nie bekend of Paul Kruger self of sy Staatsekretaris dr. Leyds vir die skryf van hierdie toespraak verantwoordelik was nie, maar die Staatspresident sou nie toesprake gelewer het indien hy nie met die inhoud saamgestem het nie.)

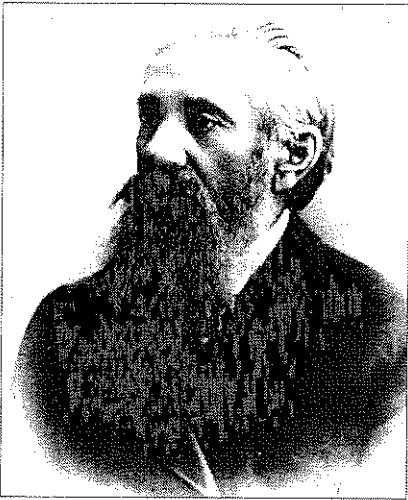

Fig. 3.1: Sytze Wopkes Wierda, (Rex 1974:343) het reeds genoeg ondervinding gehad maar was ook nog jonk genoeg om 'n besielde poging aan te wend met die skep van 'n beeld vir die Z.A.R.

3.2 SYTZE WOPKES WIERDA AANGESTEL AS 'GOUVERNEMENTS INGENIEUR EN ARCHITECT'.

Klaas van Rijsse (-) het vanaf Junie 1887 waargeneem as 'Gouvernements Ingenieur en Architect'. Sytze Wopkes Wierda (1839-1911) was opgelei as timmerman en het saans onderrig ontvang in boutekeninge. Daarna het hy hom verder bekwaam deur 'n leerjongenskap te ondergaan by die stadsargitek in Drachten. Op 36-jarige leeftyd is hy aangestel as 'hoofopzigter' van staatspoorweë in Amsterdam (Rex 1974:45-119). Hy was persoonlik in Nederland gekeur vir die Z.A.R. pos, en word in November 1887 aangestel, waarna hy Van Rijsse aanbeveel as sy assistent. In die jare negentig, betree die Republiek 'n bloeitydperk met nuwe bedeling en grondwet. Dit is beduidend dat Wierda se titel verander na 'Hoofd van Publieke Werken.' Sy opdrag bly volgens Rex (1974:374-7) steeds die totstandbrenging van sierlike, doelmatige brûe, die verbetering en bou van 'n netwerk van paaie en die bou van monumentale regeringsgeboue vir die Z.A.R., asook 'n aantal heelwat kleiner, doelmatige maar sierlike geboue.

'n Gebrek aan voldoende, permanente, goedbesoldigde vakkundige personeel en die onvermoë van die Volksraad om geld vir geboue beskikbaar te stel, het Wierda se taak van meet af aan bemoeilik en sy ideale aansienlik gekortwiek (Rex 1974:437). Hy het hom ten volle vereenselwig met die lot van die Z.A.R. (Rex 1974 :318-9) en het sy plek volgens sy oortuiging as Calvinis volgestaan (Rex 1974:318). Hy sou daarom nie weggelok kon word deur die meer winsgewinde praktyke van die goudvelde nie. Hy het vir twaalf jaar entoesiasties in sy werk, en trou op sy pos gebly en sy werk met uitnemendheid verrig tot en met die inname van Pretoria deur die Britse magte in Junie 1900 (Holm en Viljoen 1993:64).

3.3 STRUKTURERING EN WERKWYSE VAN DIE DEPARTEMENT.

Aanvanklik was Wierda en Van Rijsse se aandag waarskynlik ten volle in beslag geneem deur die opstel van die planne van die 'Gouvernements-gebouwen' (sic) in Pretoria. Volgens Holm en Viljoen (1993:27-8) moes die derde verdieping van dié gebou in 1890 byge'las' word in direkte opdrag van die Staatspresident, nadat die bouproses reeds aan die gang was. Dit het Wierda se taak nie makliker gemaak nie. Van 'n vaste struktuur in die Departement kon daar ook nie in hierdie stadium veel sprake wees nie, alhoewel genoemde twee argitekte reeds beplannings- en tekenwerk uit die boonste rakke gelewer het. Gebrekkige befondsing en onduidelike regeringstrukture kon in hierdie stadium die vormingsproses van die Departement belemmer het. Daar bestaan geen amptelike notules vir die jare tot en met 1890 nie, sodat aanstellings en ander vormingsprosedures uit los argiefgegewens en ander beskikbare bronne afgelei moet word.

Die enigste aanstellings wat vir die jare 1887-1889 opgespoor kon word, is :

- i) Johannes Egbertus Vixseboxse (1863-1943), argitek en bouaannemer, wat in 1888 uit Rotterdam in die Z.A.R. aangekom het om onder Wierda te werk (Beyers 1987, vol V:900).
- ii) Johann Carl Maximilian Hager (1874-1917), argitek-boumeester opgelei deur sy vader Carl Otto Hager, die bekende portretskilder, argitek, bouer en baanbrekerfotograaf van Stellenbosch (De Kock 1977, vol II:289). Volgens Rex (1974:375) neem Wierda hom in 1888 in diens.
- iii) Jan Hendrik Hollenbach (1852-1914), argitek en dosent van buitengewone lyntekeninge aan die Staatsgimnasium in Nederland; kom in 1889 in die Z.A.R. aan (Ferreira 1977:184).

Dat daar nie 'n voortdurende stroom van werk was vir hierdie span goed-gekwalifiseerde argitekte nie, blyk uit die feit dat hulle in hierdie tyd ook privaatpraktyke gehad het. So het Van Rijsse en Vixseboxse byvoorbeeld vanaf 1889 tot 1890 'n privaatpraktyk beoefen (Rex 1974:374), voordat laasgenoemde in September 1890 in

die Oranje-Vrystaat as Inspekteur van Openbare Werke en Geboue aangestel is (Beyers 1987, vol V:900). J.C.M.Hager ontwerp ook in 1890 die bekende Groot Toringkerk in Middelburg, Transvaal (De Kock 1977, vol II:289).

Alhoewel dit selfs in daardie tyd ongewoon was vir argitekte in die openbare sektor om toegelaat te word om ook mededingend deel te neem aan die privaatsektor, moet dit aan die Departement se kant gesien word as 'n kwessie van oorlewing in baie moeilike finansiële tye. Daar moet ook in ag geneem word dat die vraag na meer standhoudende en waardige geboue in die nuwe, gevestigde gemeenskappe van die ontwikkelende land waarskynlik nie voldoende deur die paar argitekte, boumeesters en bouers wat plaaslik beskikbaar was, bevredig kon word nie. Verder sou die Boere waarskynlik Nederlandse argitekte bo Engelse argitekte verkies, (in die afwesigheid van Afrikaanse argitekte) veral wanneer dit by kerkbou kom.

Vanaf 1890 is dit duidelik dat die Departement op 'n meer gestruktureerde basis begin funksioneer het. Dit blyk ook daaruit dat daar vanaf hierdie datum redelik volledige notules van die 'Eersten Volksraad' in die argief bestaan (TAB ZAR 24). Hiervolgens is daar in 1890 in die Departement 'n tegniese sekretaris, 'n bode, en drie opsigters by bouterreine aangestel: in een jaar soveel personeellede as wat in die vorige drie aangestel is - die departementshoof inbegrepe! Daar word ook in hierdie jaar werk aangepak in 21 dorpe deur die Republiek - 'n duidelike aanduiding van finansiële vooruitgang (TAB ZAR 141:1890).

Vanaf 1890 tot in April 1899, stel Wierda met gereelde tussenposes nuwe tekenaars, opsigters by konstruksie-terreine, klerke en boekhouers aan (TAB ZAR 24). Op aandrang van die Volksraad was baie van hierdie aanstellings van tydelike aard. Sodoende kon laer salarisse betaal word.

Op 24 Januarie 1894 lyk die samestelling en jaarlikse vergoeding van die Departement soos gelys deur Wierda self, soos volg (SS 874/94) (Opsigters word nie in hierdie verslag vermeld nie. Waarskynlik is hulle in streekkantore ingedeel, soos blyk uit die aanstelling van H.C. Luitingh in 1894 in Potchefstroom):

POS	JAARLIKSE SALARIS
Hoofd 'Publieke Werken'.	£850
Assistent Ingenieur	£500
Assistent Argitek	£500
Tegniese sekretaris	£400
1e Klerk	£300
Boekhouer	£275
Assistent boekhouer	£225
2e Klerk	£250
3e Klerk	£225
4e Klerk	£200
1e Tekenaar	£275

Fig.3.2: Wierda en sy kantoorpersoneel buite die 'Staatsgebouw', Januarie 1897 (TAB A 4628). Hierdie groep is saamgestel uit argitekte, tekenaars, opsigters en administratiewe personeel. Volgens die gebruik van die tyd is geen vroue as kantoorwerkers benut nie.

Wierda noem in die aanhef van hierdie jaar se verslag aan die Volksraad dat sy Departement nie meer die magdom werk kan hanteer nie en dat uitbreiding nodig is. Later in die jaar stel hy met die goedkeuring van die Volksraad eers twee, en later nóg twee tydelike tekenaars aan (SS 874/94). Die beleid van die Z.A.R. om van tydelike werknemers gebruik te maak is weereens 'n probleem vir die heer Wierda, aangesien hy sy eie personeel oplei.

Uit die jaarverslae vanaf 1890 tot 1899 word dit duidelik dat Sytze Wierda die leisels van sy Departement stewig in sy hande gehad het en dat hy elke argitek, tekenaar, opsigter, klerk en boekhouer se werk as sy verantwoordelikheid beskou het. Hy moes meermale direk aan die Staatspresident self verslag doen en het sy werk baie persoonlik opgeneem. Sy ywer en entoesiasme moes sy personeel aangevuur en beïndruk het.

Gedurende 1895 word daar twee tekenaars en een tydelike opsigter aangestel (SS MR 26/96) en gedurende 1896 stel Wierda nog vyf tydelike tekenaars en vier tydelike opsigters aan (TAB ZAR 24). Verdere aanstellings tot en met die oorlog in 1899 is net twee klerke.

3.4 OPLEIDING.

Tradisioneel is argitekte in Europa en Brittanje in die praktyke of studio's van gerespekteerde en gevestigde argiteksfirmas of regeringsafdelings opgelei. So het Klaas van Rijse byvoorbeeld in Amsterdam aan die voete van Sytze Wierda self gesit (Rex 1957:26). Hierdie stelsel is in die latere helfte van die twintigste eeu aangevul deur die ontstaan van teken- en ontwerp kursusse aan gimnasiums en soortgelyke instansies. Wierda het byvoorbeeld 'winteravondonderwijs' in boutekene in die volksindustrieskool in Groningen ontvang (Rex 1974:66). Die kursusse is meestal saans aangebied en het dus nie die leerjongenskap vervang nie, maar het dit wel verbreed.

In die Z.A.R. was daar in hierdie stadium nog nie sprake van enige beskikbare opleiding nie. Die 'South African Association of Engineers and Architects' het wel in 1892 in die Z.A.R. tot stand gekom, maar volgens Cowin (1953:39) was die argitekledetal teen 1897 maar nege of tien en hulle was so apaties dat die argitekte uit die 'Association' geskrap is. Dit word dus hieruit duidelik dat argitekte in die Republiek destyds nog nie genoegsame belangstelling gehad het om hulle beroep deur wetgewing en/of geordende opleiding te probeer beskerm of bevorder nie.

Wierda moes waarskynlik besluit of hy argitekte wat deur iemand anders opgelei is van die vasteland af wou invoer, en of hy self die opleidingstaak wou behartig. Vanweë die

Republiek se kroniese geldskaarste, maar dalk ook omdat hy dit so verkies het, word daar vanaf 1892 net beginner-tekenaars aangestel, byvoorbeeld G. Heijink, wat op 31 Augustus 1892 in die pos van tweede tekenaar aangestel word (TAB ZAR 24). Wanneer Wierda argitek en boukundiges wat wel reeds opgelei is in diens neem, dien hulle as opsigters by die staatsgeboue wat opgerig moes word, byvoorbeeld die heer J.C.Klasing wat in 1895 as gekwalifiseerde argitek in Pretoria uit Amsterdam aankom (Ploeger 1994:79), en J.G. Kraan wat in Den Haag opgelei is (Malherbe 1959:118).

Die voordeel van Wierda se opleidingstelsel is voor-die-hand-liggend: behalwe die eenvormige opbou van 'n deeglike tekenaarskap, het hy 'n duidelike kans gehad tot die skeep van 'n integrerende boukundige siening by elkeen van hierdie mense wat deur hom opgelei word.

3.5 BOEKE WAT DEUR WIERDA EN SY DEPARTEMENT GEBRUIK IS.

Die boeke wat hier gelys word, is gedurende 1999 as deel van dié navorsing in die kantore van die huidige Departement Openbare Werke opgespoor. Onder geen omstandighede moet daar aangeneem word dat hierdie lys volledig kan wees, na al die jare en omwentelinge wat die Departement deurgemaak het nie. Aangesien daar geen inventaris gevind kon word nie en dit blykbaar ook nie bestaan nie, is dit selfs denkbaar dat van die meer gesogte eksemplare algaande kon 'verdwyn' het. Tog dui die voorbeelde wat tans nog te vind is, op die tipe praktyk wat Wierda en sy Departement beoefen het, en is dit aanduidend van die ingesteldheid van hierdie argitek. Hierdie boeke van die Departement is voorin duidelik met 'n stempel gemerk en dit word kortliks bespreek:

Architektonische Studien-Blätter. 18---. Ausgewählt von H. Ende. (Baurath und Professor der königlichen Hochschule zu Berlin). Serie I, Band I, II; Serie III, Band I, II; Serie IV. Berlin: Hessling & Spielmeier.

In hierdie boeke kom daar 'n hele paar voorbeelde van die werk van M. Gropius saam met die argitek Schmieden voor, gedoen in Berlyn in die jare 1877-1881. Die geboue is meestal in Pruise geleë, daar is heelwat Franse invloed en heelwat geboue in baksteen en sandsteen. Reuse-orde en Italiaanse Renaissance-styl kom ook heelwat voor. Die vyfindeling-ontwerp (Holm en Viljoen 1993:25) kom ook dikwels voor.

Achitektur der Gegenwart. 1892. Herausgegeben von Hugo Licht (Staedischer Baudirektor: Leipzig). Band I, II, III. Berlin: Wasmuth..

Geboue, hoofsaaklik in Pruse, maar ook in die res van Europa wat gebou is tussen 1860 en 1890, is hier afgebeeld. Daar is van groot foto's en planne gebruik gemaak (kyk Fig.3.3).

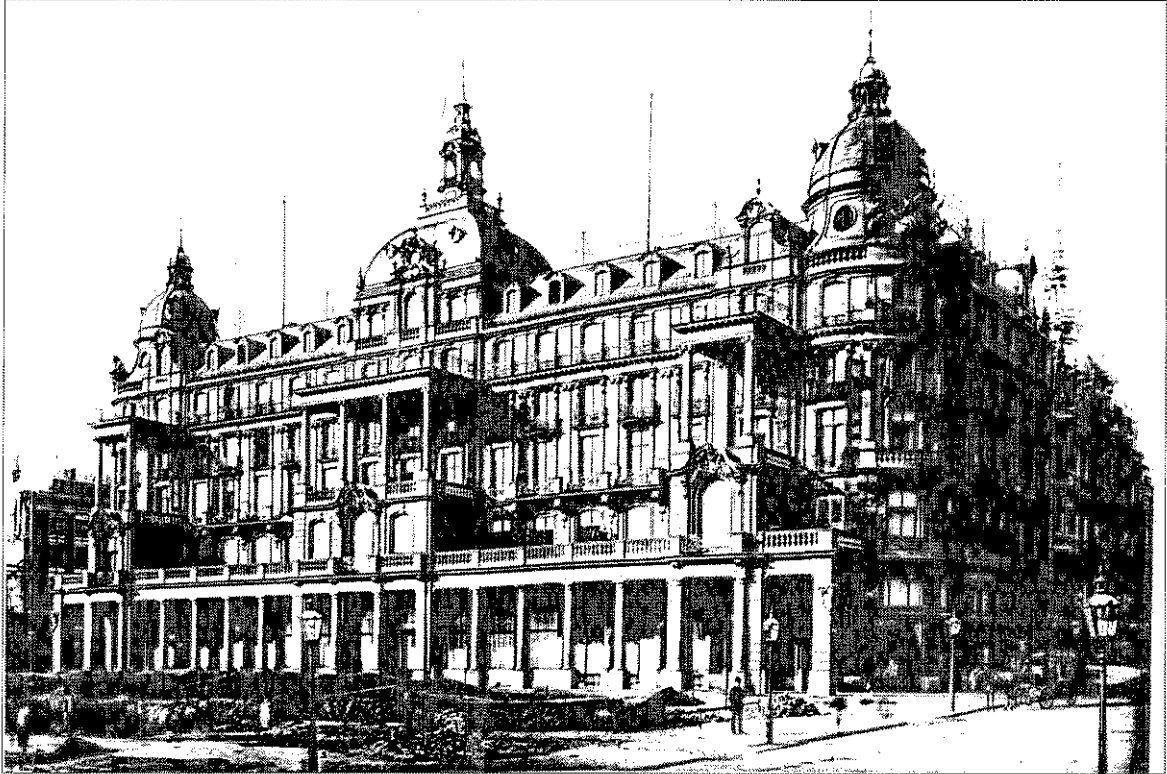

Fig. 3.3: Domhotel, Keulen, argitekte: Kayser en Groszheim. (*Architektur der Gegenwart* 1892). Die middelkoepel se ontwerp herinner sterk aan Wierda se 'Gouvernementsgebouw' (kyk Fig. 3.48).

De Architect. Tydskrif van Vereniging Architectura et Amicitia, Amsterdam. Verskeie datums en afleverings uit die laat-negentiende eeu.

Die ontwerp en beplanning van hospitale, gestigte, skole, museums en ander uiteenlopende geboue van oor die hele wêreld word bespreek en uiteengesit in hierdie belangwekkende tydskrifte. 'n Portfolio van planne is ingesluit.

De Bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details, 1885-1889.

Wierda het namens die 'Publieke Werken' Departement ingeteken op oorsese tydskrifte sodat hulle nie tred moes verloor met verwickelinge op die Europese vasteland nie.

Décoration Ancienne. La Ferronnerie Francaise. 18--. Charles Schmid, ed. Paris: Librairie Générale de l' Architecture et des Arts Décoratifs.

Metaalbeslag en -versierings uit die sewentiende en agtiende eeu word uitgebeeld.

Ewerbeck, François und A. Neumeister. 1884. *Die Renaissance in Belgien und Holland*. Band I. Leipzig: Seeman.

Ewerbeck, François. 1891. *Die Renaissance in Belgien und Holland*. Zweiter Band. Leipzig: Seeman.

Ewerbeck, François. 1889. *La Renaissance en Belgique et en Hollande /D'Architecture et d'art Industriel*. Volume IV. Leipzig: E. Lyon Claesen.

Fonteyne, J. 18--. *Kunstschmiede-arbeiten: Documents pratiques d'Architecture*. Berlyn: Claesen & Cie.

Duidelike afbeeldinge, sommige met afmetings en ook sommige in werktekeningeformaat met vermelding van die ontwerper en die gebou waarvoor dit ontwerp is (kyk Fig.3.4).

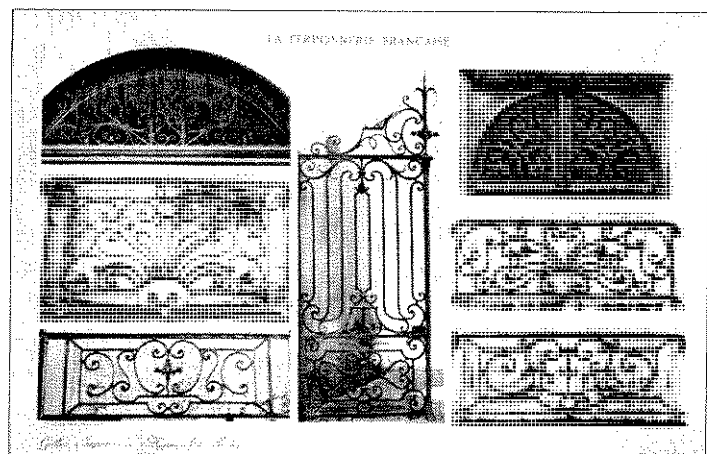
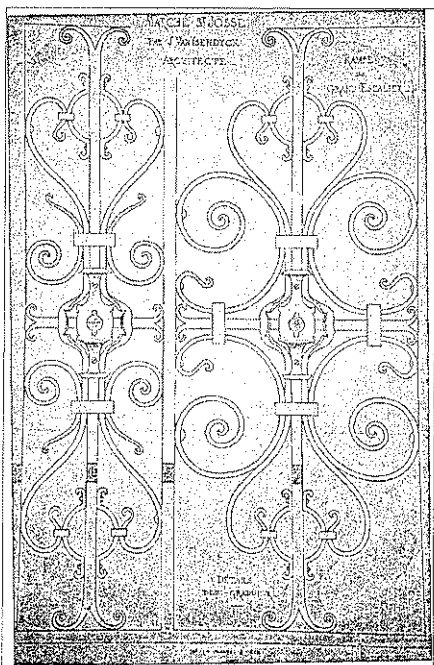

Fig. 3.4a: Roosters uit 'La Ferronnerie Francaise', in Wierda se boekery.

Fig. 3.4: Fonteyne: 'n Voorbeeld van smeewerk wat moontlik deur Wierda gebruik kon gewees het vir die deurpanele van die Staatsmodelskool, (kyk Fig.3.36).

Guérinet, A. 18--. *Les Médailles des Concours d'Architecture*, de l'Ecole Nationale des Beaux-Arts A Paris. Paris: Librairie Spéciale d'Architecture.

Hierdie tipe boek op die rak van die 'Publieke Werken' wys op 'n belangstelling in die argitektuur buite die Republiek, in die Westerse 'vormingslande', en veral op kompetisies.

Krook, L. 1894. *Architectur der Niederlande*. Lieferung 1. Leipzig

Metman, Louis, (dir. Le Musée des Arts Décoratifs, Palais du Louvre, Pavillion de Marson.) & J.L. Vaudoyer. 18--. *Le Métal*. 18--. Première partie, Deuxième partie. Paris: Le Musée des Arts Décoratifs.

Dit bevat brons- en loodversierings en -beslag uit die negentiende eeu, uit Frankryk en Vlaandere. Ook huishoudelike koperware soos ketels uit die Franssprekende lande word afgebeeld. 'n Reeks bronsbeelde uit die museum word ook in die boek ingesluit.

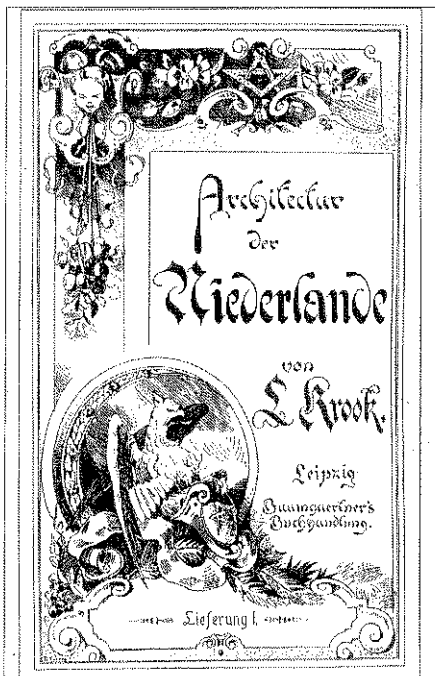

Fig. 3.5: Voorblad : *Architectur der Niederlande*: 1894.

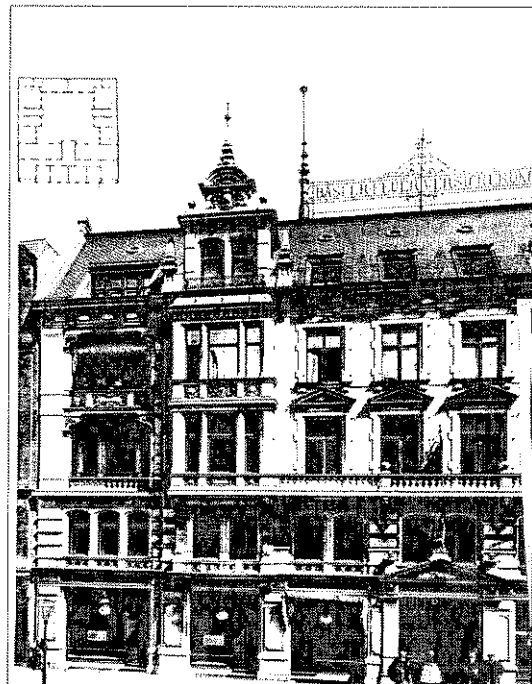

Fig 3.6: Basler Brandversekeringshoofkantoor en woonhuis: Berlyn (1891-1893) Argitek: G. Knoblauch. (*Architektur der Gegenwart*; 1892). 'n Voorbeeld van die baksteen- en klip-argitektuur van Pruise wat veral deur die invloed van Schinkel (kyk 3.9.1) gewild gemaak is.

Schreiber, G. 1864. *Lehrbuch der Perspective mit einem Anhang über den Gebrauch geometrischer Grundrisse*. Leipzig: Alfred Oehmigke's Verlag.

Hierdie is die oudste boek in die versameling en is gekoop van 'Missionshandlung, Hermannsburg' in Hannover. Hierdie boek kon heel moontlik in Wierda se besit gewees het toe hy die land binne gekom het – veral aangesien Hannover baie naby aan die grens van Nederland geleë is.

The Builder Building News. 1895-1896. 'n Britse argitektuurtydskrif wat vir twee jaar lank deur die Departement 'Publieke Werken' ontvang is.

Zeitschrift des Architect und Ingenieur Vereins, Hannover. 1894.

Thurmbuch. Thurmformen aller Style und Laender : Gesammelt und Gezeichnet von Conrad Sutter. 1895. Berlin: Wasmuth.

Meestal Duitse, maar ook heelwat Nederlandse, asook Belgiese, Switserse, Engelse, Italiaanse, Hongaarse en selfs Russiese toringgeboue word in hierdie boek geanaliseer en elementsgewys gekategoriseer.

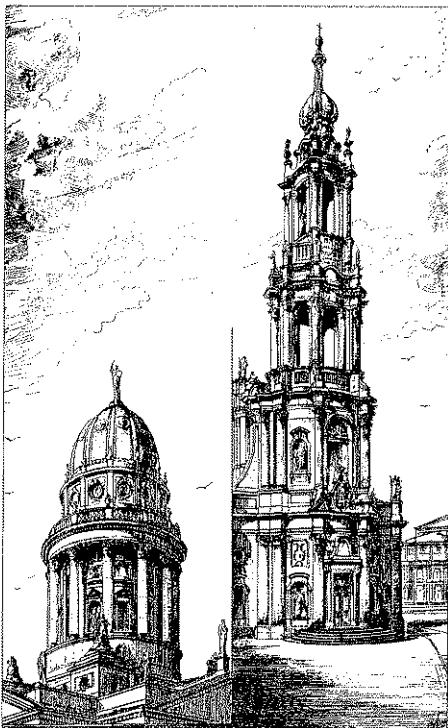

Fig. 3.7: Torings van die Neue Kirche, Berlyn en die Katholische Hof-kirche, Dresden. (*Thurmbuch*: 1895)

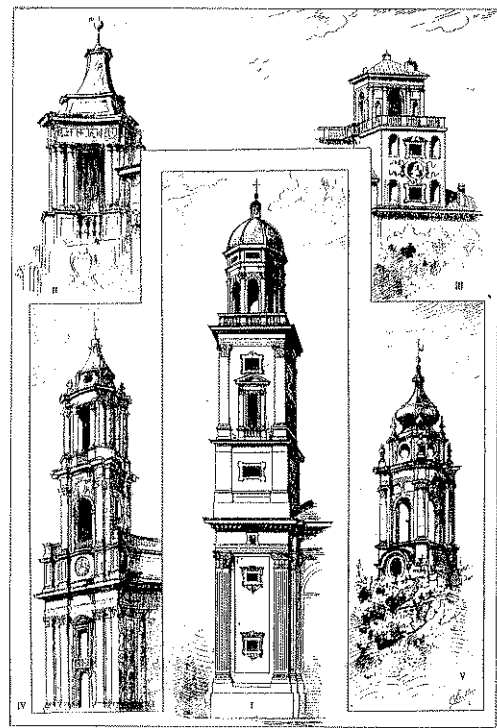

Fig. 3.8: Torings van die San Carlo alle Quattro Fontane, Rome; San Agnese, Rome; San Maria di Carignano, Genua; Villa Medici, Rome en Superga, Turyn. (*Thurmbuch*: 1895.)

Ontleding van hierdie lys boeke lei noodwendig tot die gevolgtrekking dat Wierda 'n belese, denkende mens moes gewees het, wat meer as 'n vorm- en stylinvloed teen mekaar opgeweeg het in die ontwerp van geboue, en deurgaans by ontwikkelinge op sy vakgebied probeer bybly het. Hierdie openheid vir invloed van buite geld ook nie net vir sy kontinent van herkoms, Europa nie, maar hy kyk wyer, en sluit die Britse eilande, asook die lande van Oos-Europa, in. Wierda gebruik dan hierdie agtergrondkennis as 'n uitgangspunt in sy argitektuur, waarop hy die kultuurstelling van sy aangenome volk ets, en dra die geheelbegrip aan sy personeel oor.

Fig. 3.9: Torings uit die Republikeinse tyd.

1. Gereformeerde kerk: (nie 'Publieke Werken')
Ontwerp deur K. van Rijsse.
(Picton-Seymour 1977:287).
2. Paleis van Justisie. 'Publieke Werken'.
(TABA 20302).
3. Grootse Kerk (nie 'Publieke Werken') ontwerp
deur Kraan en Wijers, TABA 20322).
4. Ontwerp vir Staatspresidentswoning: K. van
Rijsse, 'Publieke Werken'. (Holm 98:72).
5. Ou Raadsaal: 'Publieke Werken'. (Holm en
Viljoen 1993:22).
6. Rissikstraat poskantoor: 'Publieke Werken'.
Holm 1998:75).
7. Sentrale toring, Artilleriebarakke: 'Publieke
Werken'. (Picton-Seymour 1977:279).

(Kyk ook 3.52)

Wanneer die boukundige herkoms van Wierda ondersoek word, word dit gou duidelik dat hy die benodigde stadsbeeld en argitektuur vir die Z.A.R. nie kon herlei na die dorpe van sy grootword- en ontwikkelingsfase nie (kyk Fig.3.10,11). Selfs die geboue wat hy in Nederland ontwerp het en wat deur Paul Kruger besoek is (kyk 2.7), spreek van 'n eg-Nederlandse, soekende, hoewel Klassisistiese ontwerpinslag (kyk Fig. 3.12,13). Wanneer die toring van die kerkgebou in Baarn byvoorbeeld vergelyk word met dié van Wierda se torings in die Z.A.R. (kyk Fig.3.9) en die torings uit die

'Thurmbuch' (kyk Fig.3.7;8) word dit duidelik dat Wierda, alhoewel hy op elemente van sy ontwerpherkoms soos die sterk baksteentradisie voortgebou het, verder uitgekring en sy ontwerpwoordeskat vergroot het.

Die vorms van die torings van die Ou Raadsaal en Paleis van Justisie toon uiteindelik 'n Italiaanse inslag wat vorm aanbetref, maar wat tekstuur aanbetref is die gevoel Pruisies, of Duits (vergelyk Fig.3.7;8). Wierda moes dus sy boekery gebruik het om sy idees te help vorm. Die invloed wat hy op die argitekte in sy afdeling uitgeoefen het, is duidelik uit die torings van die Gereformeerde kerk, ontwerp vir die Staatspresidentswoning en artilleriebarakke (Klaas van Rijssen – kyk Fig.3.9) en die toring van die Groote Kerk (Kraan en Wijers – kyk Fig. 3.9).

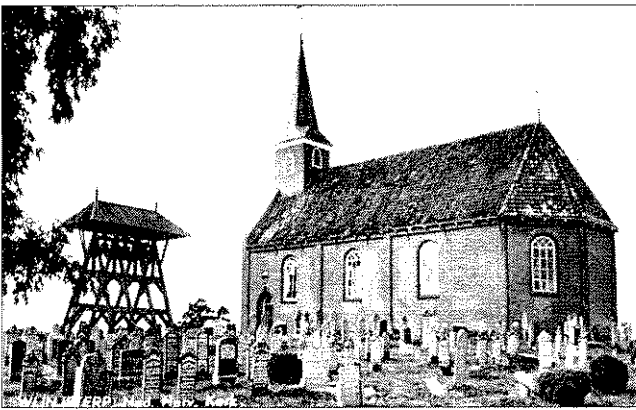

Fig. 3.10: Kerkgebou, Wijnjeterp: 'n gebou wat 'n baie belangrike plek in die lewe van die jong Wierda ingeneem het (Rex 1974:29)

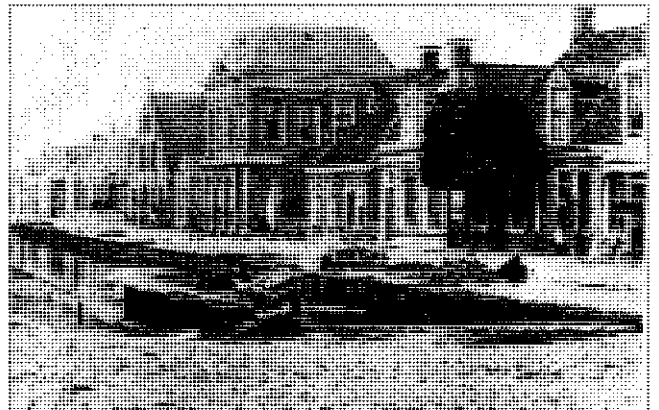

Fig. 3.11: Drachten, tweede helfte van die 19e eeu: die dorp waar Wierda sy opleiding as boukundige tekenaar ondergaan het. (Rex 1974:88)

Hierdie werk van Wierda in Nederland toon min of geen ooreenkoms met sy latere werk in die Z.A.R. Die nuwe gebruik van Romaanse en Gotiese vorms wat sy werk in Baarn toon, kom nooit weer voor nie, moontlik omdat kerkbou nie deel van sy verpligtinge was nie, of omdat Paul Kruger dié style as Rooms kon beskou het.

Wierda bereik in elk geval eers in die Z.A.R. sy volwasse 'Gestalt-ideal' – 'n begrip wat deur Kaufmann (1966:11) uitgedruk word as die stelsel waarvolgens elke argitek werk, wat hy met sy tydgenote deel en wat gevisualiseer word tot 'n argitektoniese sisteem. Die argitektoniese sisteem van Palladio wat as basis gebruik is in die Renaissance- en Barok-tydperke het bestaan uit aaneenskakeling, integrasie en skakering (Kaufmann 1966:11). Hierdie stelsel vorm ook die basis van Wierda se werk in die Z.A.R. Die eerste teken hiervan word reeds gesien in sy kerkgeboue in Zaandam, Nederland (1873) (Rex 1974:233), en Nieuwendijk (1878) (Rex 1974:252). Daar vind egter nog vermenging met Gotiese vorms plaas.

Fig.3.12: Die 'Jongheeren Instituut Eikenhorst' te Baarn, Wierda, 1887. (Rex 1974:210)

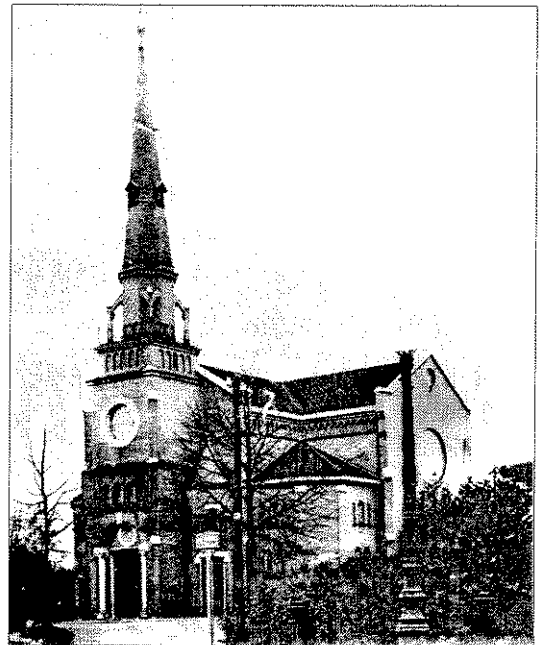

Fig 3.13: Kerkgebou te Baarn, Wierda, 1880. (Rex 1974:254). In die Z.A.R. herhaal Wierda nie die Middeleeuse motiewe wat hy hier gebruik nie.

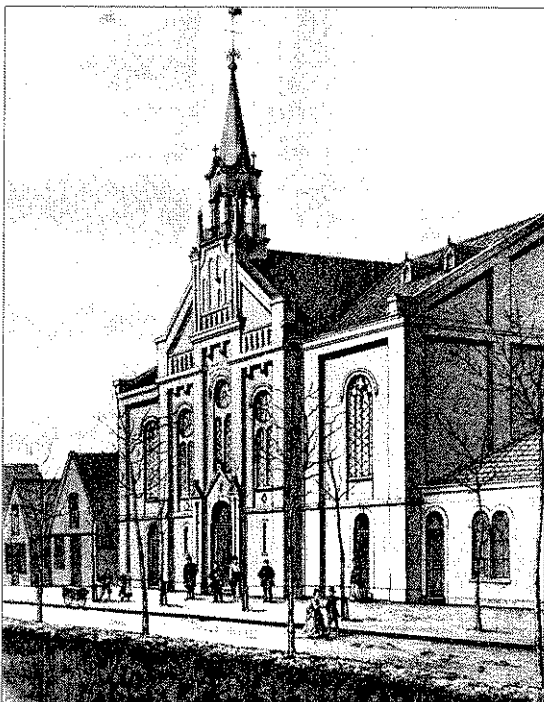

Fig. 3.14: Kerkgebou, Zaandam (1874) (Rex 1974:233) ontwerp deur Wierda met vermenging van Gotiese en Klassieke elemente.

3.6 SPESIFIEKE LOOPBANE BINNE DIE 'PUBLIEKE WERKEN' DEPARTEMENT.

Volgens die amptelike volkstelling van 1890 was daar op hierdie tydstip 13 argitekte (dit sou ook tekenaars insluit, aangesien hulle nie apart gelys is nie) in Pretoria werksaam (1891, bladsye nie genommer nie). Dit is ongelukkig nie bekend hoeveel privaat-argitekte in daardie tyd in Pretoria woonagtig was nie, maar die meeste privaat-firmas het die ryker weivelde van die Johannesburgse goudvelde verkies (19 argitekte is op die goudvelde woonagtig) bo die arm regeringsetel. Picton-Seymour (1976:295) noem De Zwaan, Frans Soff, en D.E.Wentink, later ook Moffat en McIntosh, maar gee geen datums nie. Dit is dus nie te sê dat hulle almal op dieselfde tyd in Pretoria woonagtig was, of dat hulle nie vanaf die Rand gepraktiseer het nie. Daar kan dus met redelike sekerheid aangeneem word dat die meerderheid argitekte wat in Pretoria woonagtig was, in die Departement werksaam was.

Die Tekenpersoneel.

NOTA: Navorsing oor wie hierdie persone was, en hoe hulle loopbane ontplooi het, is nuwe navorsing wat deur die outeur gedoen is as aanloop tot hierdie studie om die struktuur en ontwikkeling van die Departement na te gaan en die stand van opleiding te peil. Ordening is volgens datum van aanstelling. Inligting soos sterftedatums wat ontbreek, is na die wete van die outeur nie in die Transvaalse Argief beskikbaar nie.

Rutgers, Jan Hendrik. (1867-1928). Gebore in Doesburg, Nederland.

Hy word aanvanklik aangestel as klerklike hulp aan Wierda se kantoor, maar word weldra deur Wierda uitgesonder vir opleiding as tekenaar (SS R 10894/90). Op 1 Augustus 1893 vra hy ontslag uit hierdie pos en stel aan Wierda voor dat G. Heijink in sy plek as tekenaar opgelei word (SS R 8284/93). Dit is nie duidelik waarom hy in hierdie stadium verkies het om te bedank, en die opleiding as boukundige tekenaar te versmaai nie.

Op 1 Augustus 1895 word hy weer as leerlingtekenaar aangestel, in 'n tydelike pos, teen 'n salaris van £350 per jaar. 'n Vaste aanstelling volg in 1896 (SS R 6033/95).

Lid van die Hollanderkorps.

Van de Stadt, Jan Willem. (-)

Dit is nie duidelik wanneer hy die eerste maal aangestel is nie, maar hy word op 1 September 1892 saam met J.C.M.Hager uit sy pos as 'adjunk-architect' afgedank. Die afdanking volg op n volksraadsbesluit wat geneem is as gevolg van n tekort aan fondse. Die besluit is geteken deur Wierda (SS R 8279/92).

Hy word in Oktober 1895 deur Wierda in die pos van hoofopsigter heraangestel (SS 10442/95).

Heijink, Gerrit. (1867-1945) Gebore in Amsterdam, Nederland (Ploeger 1994:70).

Hy word luidens 'n volksraadsbesluit van 31 Augustus 1892 as tweede tekenaar aangestel en word tot boukundige tekenaar bevorder wanneer J.H. Rutgers in 1893 bedank (SS R8284/93). Die waarnemende hoof van 'Publieke Werken', waarskynlik Klaas van Rijsse, bevorder hom in 1895 tot tekenaar (SS R 10441/95).

Op 12 April 1899 skryf hy 'n brief aan J.G. Kraan waarin sy titel vermeld word as 'Architect, Publieke Werken' (PW 1488/99).

Lid van die Hollanderkorps.

Boursse, Ernst. (-)

Hy word op 11 September 1893 as tekenaar aangestel teen 'n salaris van £225 per jaar. Soos alle amptenare van die Z.A.R., word daar ook van hom verwag om 'n eed van getrouheid aan die staat voor die landdros af te lê (SS R 8284/93).

Hy vra ontslag aan uit hierdie pos in 1894 (SS O 4257/94), maar word op 1 Augustus 1895 weer as tydelike opsigter aangestel, met 'n salaris van £350 per jaar.

Winters, Jurrie. (1867-1895) Afkoms: uit Assen, Drente in Nederland (Ploeger 1989:236).

Oorspronklike beroep: timmerman.

Hy word op 1 Julie 1894 as tekenaar aangestel teen £300 per jaar (SS R 4558/94). Op 1 Augustus 1895 word hy bevorder tot tydelike opsigter teen £350 per jaar, maar sterf 'n maand later (SS R 6033/95).

Wijers, Jan Brink. (1866-1953) Gebore in Van Eist, Gelderland, Nederland (Ferreira 1977:193).

Hy kom in 1889 as argitek, eers na Johannesburg en werk daarna in Bloemfontein (Ploeger 1994:148).

Hy word op 1 Augustus 1894 as tydelike tekenaar in die Departement aangestel (SS R 4558/94) en word na 'n uitvoerige briewewisseling tussen Wierda, Staatsekretaris Leyds, die Staatsprokureur en die sekretaris van die uitvoerende raad as landsburger genaturaliseer voordat hy die vereiste twee jaar in die land woonagtig is. Die rede vir hierdie uitsondering is sy goeie tegniese vermoëns en kwalifikasie. Hy word vas aangestel

in 1896 (SS R 6033/95).

Lid van die Hollanderkorps.

Lindhout, Simon Pieter van Wijngaarden. (1868-1932) Gebore in Tholen, Zeeland (Ploeger 1994:87).

Vertrek in 1894 uit Nederland, en was volgens Ploeger (1994:87) by sy vertrek reeds opgelei as boukundige en skrynwerker. Wierda stel hom vanaf 1 Januarie 1895 as tweede tekenaar aan, teen 'n jaarlikse salaris van £300 (SS R 10441/95).

Lid van die Hollanderkorps.

Siemerink, Hendrik. (-) Herkoms: Nederland.

Wierda stel hom in Augustus 1895 voorlopig as tekenaar aan en bevorder hom dan in 1896 na 'n vaste aanstelling teen £350 per jaar (SS R 6033/95).

Lid van die Hollanderkorps.

Di Gazar, Jan Christiaan Dirk. (1863-1897) Gebore in Amsterdam, Nederland. (Ploeger 1994:60).

As tydelike tekenaar aangestel op 23 September 1895, teen 'n salaris van £350 per jaar. Oorlede op 1 Oktober 1897 (SS R 6033/95).

Theijssen, Johannes Willem. (-)

Hy word op 21 Mei 1896 deur Wierda voorgestel as tydelike leerling-tekenaar teen 'n salaris van £180 per jaar (SS R 6162/96). Hy moes van meet af aan opgelei word, aangesien hy voor sy emigrasie uit Nederland na die Z.A.R. 'n polisieman was (Ploeger 1989:209).

Lid van die Hollanderkorps.

Basslé, Jan G. P. (1870-) herkoms s'Gravenhage, Suid-Holland (Ploeger 1989:17).

Hy vertrek in 1894 uit Nederland, met die doel om in die Z.A.R. te vestig. Hy word op 3 Augustus 1896 deur Wierda aangestel as tydelike leerling-tekenaar teen £180 per jaar (SS R 6162/96), maar bedank in 1899 om 'n klerk van die Eerste Volksraad van die Z.A.R. te word (Ploeger 1989:17).

Lid van die Hollanderkorps.

Giselaire, Joseph. (-) (noem homself moontlik ook de Glissiere) (Ploeger 1990:24:38,39).
Van Belgiese afkoms.

Hy word in 1896 deur Wierda aangestel teen 'n salaris van £350 per jaar.(SS R 6033/95).

Sluijter, Hendrikus M.(-) Gebore in Amsterdam, Nederland (Malherbe 1959:201).

Hy word op 18 Oktober 1898 in die plek van Di Gazar aangestel as tydelike tekenaar, na die oorlye van laasgenoemde(SS R 6033/95).

Hy word in 1899 as 'n landsburger van die Z.A.R. genaturaliseer (Ploeger 1989:197).

Heukelman, Jan. (-1954)

Hy word deur Rex (1974:375) aangegee as 'n tydelike tekenaar / opsigter in die later helfte van die jare negentig.

Hy was waarskynlik die seun van die wewer Herman (Swieringa 1983:110) en Hendrika Heukelman wat in 1870 met hulle vier kinders uit Nederland na die Z.A.R. geëmigreer het (Ploeger 1989:93).

Meeth, Johannes. (-)

Hy word deur Rex (1974:375) as personeellid gelys en kom voor op die foto van die tekenpersoneel in hulle kantoor. Daar kan dus met redelike sekerheid afgelei word dat hy 'n tekenaar was.

Breijer, Jan Hendrik jnr. (1890-1940) Gebore in Arnhem, Nederland (Malherbe 1959:28).

Tekenaar in die Departement. (Rex 1974:375).

Lid van die Hollanderkorps, peloton IV (Ferreira 1977:180).

Ander tydelike tekenaars wat tussen 1896 en 1899, voor die uitbreek van die oorlog, aangestel is, sluit name in soos P.S.Bellaard, Andries van Veen (SS R 6162/96) en G.W. Hudson. (SS R 6161/96).

Niemand sal met sekerheid kan sê hoe volledig hierdie lys van tekenpersoneel vir die jare 1877 tot 1900 is nie en dit verskil ook van die lys van Rex (1974:375). Rex noem nie die name van Sluijter, Basslé, Van Veen (tekenaars), en Hellberg, Hofman, Huijsse, Hullerstelle, Orenen, van Beest van Andel, van Beusekom, van Neck, van Wijngaarden, en Wink (opsigters) nie. Hy sluit name in wat wel in 'n werkedepartement werksaam was,

maar by die N.Z.A.S.M. Hierdie groep sluit name soos H.J.C. Groeneveld (Ploeger 1989:79) en J.R. Burg (Ploeger 1989:51) in. Van der Maas en M.H. Bruijn wat deur hom as tekenaars genoem word, word in die deportasielys van 1900 genoem as klerke (GZR 7368/00 61 deel 1). Die ander name wat deur Rex ingesluit word, is: P. Oranje, K. Hartshalt, J.D. Staats, G. Langman, W. Kool, H.C. Weeber, Klaver, Barneveld, H. Tjasink, G.J. ten Haghuis, W. Wijsbek, en J.A. Smink, wat nie tans in die beskikbare bronne opgespoor kan word nie, aangesien Rex se verwysde bronne nie almal in die argief gevind kan word nie. Dit beteken nie dat hulle nie bestaan nie, of nie in die Z.A.R. teenwoordig was nie. In die 'Buitengewone Staatscourant, 18 November 1899' word W. Kool as vermis aangegee en W. Wijsbek en H. Groenewald (moontlik dieselfde persoon as H. Groeneveld?) na die slag van Elandslaagte as lede van die velddienseenheid van die Hollanderkorps genoem. Dit is verder bekend dat W. Kool 'n timmerman van beroep was (Ploeger 1989:120). Die moontlikheid is groot dat hy wel na sy aankoms uit Nederland in 1895 in die boubedryf betrokke was. P. Oranje werk later vir die Britse regering (kyk 5.6).

Wat wel met sekerheid vasgestel kan word, is die gehalte van die werk wat in hierdie tyd deur hierdie mense, wat deur Wierda opgelei en geïnspireer is, gedoen is. Aan deeglikheid kon Wierda se opleiding nie ontbreek het nie, want elke gebou wat in die jare 1877-1899 gedokumenteer is, se tekeninge en spesifikasies spreek daarvan. Tog moet Wierda se hoofskap van die 'Publieke Werken' Departement nooit uit die oog verloor word nie, aangesien hy homself deeglik vergewis het van elke besonderheid en ontwerp voordat hy tekeninge onderteken het. Hy aanvaar met ander woorde volle verantwoordelikheid vir elke aspek van die werksaamhede van elke lid van die Departement en bly ten volle in beheer daarvan (Rex 1974:401).

Die uitvoering en beheer van die bouproses ter plaatse, is eweneens oorgelaat aan 'n vertroude en goed-opgeleide span. Wierda gebruik as opsigters die mense wat reeds gekwalifiseer was wanneer hy hulle aanstel. Daar kan afgelei word dat hy wou voorkom dat sy leierskap op ontwerpgebied moontlik aangetas kon word, en wou verseker dat die bouwerk volgens plan, met die regte details en binne die begroting gebou word. Op die skaal wat die Departement in hierdie jare funksioneer, werk hierdie stelsel uitstekend. Dit word bewys deur die ooreenkoms tussen tenderprys en uiteindelijke boukoste by die oorgrote meerderheid van die werke (TAB ZAR 141). Soms is daar selfs besparings, soos by die Staatsartilleriekaserne (kyk 3.7.3.2). In die min gevalle waar daar ekstra kostes ter

sprake is, lyk dit asof dit meestal van die onvoorsiene tipe is, soos swak grondtoestande, byvoorbeeld by die 'Landdrost-, Post- en Telegraafkantore' in Potchefstroom (kyk 3.7.3.6).

Opsigters in die Departement.

Obermeyer, Charles Ferdinand. (-)

Rex (1974 p:375) gee hom aan as tegniese personeellid in 1888. Hy word in Augustus 1895 saam met Van de Stadt en Leijer deur Wierda as tydelike hoofopsigter aanbeveel en teen £500 per jaar aangestel (SS R 6033/95).

Volgens Pama (1983:239) het die eerste Obermeyer in 1777 uit Ansbach in Duitsland na die Kaap verhuis. Die waarskynlikheid is dus groot dat Charles Obermeyer 'n landsburger was, alhoewel dit nie seker is nie.

Luitingh, Hermanus Cornelis (1860-1936) Afkomstig van Gelderland, Nederland (Ploeger 1994:89).

Luitingh was 'n bierhandelaar in Nederland (Ploeger 1989:140), maar was ook opgelei as argitek (Ploeger 1994:89). In 1887 vertrek hy uit Zeeland na die Z.A.R.

Hy word op 12 April 1893 deur Wierda aangestel as tydelike opsigter teen 'n salaris van £300 per jaar. Op 1 November 1897 kry hy 'n verhoging van £50 per jaar en na die dood van J.C. Leijer word hy op 1 April 1898 tot hoofopsigter bevorder (SS R 6033/95).

Vanaf 1894 werk hy in Potchefstroom (Ploeger 1994:89) vir die Departement.

Genaturaliseerde Z.A.R. burger.

Lid van die Potchefstroom-kommando.

Kraan, Johannes Gijsbertus.(1865-1932) Herkoms: Dordrecht, Suid-Holland (Ploeger 1989:123).

Hy vertrek in 1893 uit Rijswijk na die Kaap, waar hy tot in 1895 by Openbare Werke werksaam is (Ploeger 1994:2). Op 1 Julie 1895 stel Wierda hom aan as tydelike opsigter teen 'n salaris van £360 per jaar. Volgens Ploeger was hy al reeds in Nederland as opsigter van werke werksaam. Ons weet dat hy in Den Haag opgelei is (Malherbe 1959:118). In 1898 stel Wierda hom aan die Staatsekretaris voor as tekenaar (eersteklas-£400 per jaar), maar Kraan vra om eerder verhoog te word na eerste opsigter. G.Heijink word dan bevorder na eerste tekenaar.

Genaturaliseerde Z.A.R. burger.

Klasing, Jacobus Coenraad. (1862-1911) Afkomstig van Amsterdam (Ploeger 1994:79). Hy vertrek in 1895 as gekwalifiseerde argitek uit Nederland en word in Augustus van dieselfde jaar voorlopig deur Wierda as opsigter aangestel. In 1896 bekom hy 'n vaste aanstelling teen 'n salaris van £350 per jaar (SS R 6033/95).

Lid van die Hollanderkorps, peloton V (Ferreira 1977:185).

Van de Stadt, Jan Willem. (-)

Nadat hy in 1892 as argitek deur die Departement ontslaan is (sien lys van argitek) word Van de Stadt in Oktober 1895 saam met J.C.Leijer en C.F.Obermeyer bevestig in die amp van hoofopsigter en lê hulle saam die eed van getrouheid teenoor die Staat af (SS R 10442/95).

Leijer, Jakob Christiaan. (1855-1898)

Volgens Ploeger (1994:86) was hy 'n bekende fotograaf van geboue. Hy is as hoofopsigter aangestel in 1895, en sterf in Januarie 1898 (SS R 6033/95).

Aangesien die opsigtors 'n mindere rol in hierdie studie speel, word die opsigtors en tydelike opsigtors vir volledigheid slegs gelys, met datum van aanstelling, waar bekend.

Lys van opsigtors en tydelike opsigtors.

Anema, Sybrand. Augustus 1895 (SS R 6033/95).

Engelenburg, K.J. Augustus 1895 (SS R 6033/95).

Gerritsen, Johannes Cornelis. Augustus 1895 (SS R 6033/95). Genaturaliseerde burger, Hollanderkorps (Ploeger 1989:72).

Hellberg, C.H. Augustus 1895. Burger (Pama 1983:155).

Hofman, Paulus Johannes Cornelis (1867-) 1 Januarie 1897 (SS R 6033/95).

Huijsse, F.T. Desember 1895. Hollanderkorps (Ferreira 1977:184).

Hullerstelle, Jan Hendrik. 1896. Bedank 1897 (SS R 6162/96).

Jolink, W.G. Augustus 1895. Bedank 1897 (SS R 6033/95).

Lutz, Ludewick Ernst (Rex 1974:375).

Meyer, of Meijer, Harnardus. Augustus 1896 (SS R 6033/95).

Orenen, Jan Arend. Maart 1897 (SS R 6033/95).

Rademacher, B.H. Augustus 1895. Bedank 1898. Genaturaliseerde burger (Malherbe 1959:171).

Reisiger, Johannes. Augustus 1895. Genaturaliseerde burger (SS R 6033/95).
Schwarzkopf, W. Reeds in diens in 1896 (SS R 6033/95).
Van Beest van Andel, Henrik. (1869-1952). Maart 1897. Burger (SS R 6033/95).
Van Beusekom A.M. Augustus 1895. Timmerman. Genaturaliseerde burger (SS R 6033/95).
Van der Kamp, Jacob. 20 Augustus 1895 (SS R 6033/95).
Van Exter, P (Rex 1974:375).
Van Neck, Cornelis Adriaan. Augustus 1895 (SS R 6033/95).
Van Wijngaarden, M.C. April 1897. Ook 'n Ingenieur genoem deur van Vreden (1955:89).
Wink, S.P. Augustus 1895. Bedank 1898 (SS R 6033/95).
Zoeter, Pieter. (1865-) (Rex 1974:375).

Uit bostaande personeelyste is dit duidelik dat Wierda se kernpersoneel oorwegend van Dietse afkoms was, met die meerderheid uit die Nederlande afkomstig. Die kultuur was dus sentraal Europees en die amptelike taal Hollands wat van die afgeleide Afrikaanse spreektaal verskil het. Dit is verder duidelik dat Wierda se personeel hulle met die Z.A.R. vereenselwig het soos blyk uit die naturaliserings en deelname aan die Hollanderskorps gedurende die Anglo-Boereoorlog.

In die lys hierna, van werk gedoen in hierdie tyd kom die name van drie van die opsigters as boukontrakteurs voor. Luitingh is mede-kontraakteur vir die sipierswoning in Heidelberg, S. Anema kom 'n paar keer as kontraakteur in die omgewing van Piet Retief voor, en Hellberg in die omgewing van Vryheid. Dit wil voorkom asof laasgenoemde twee gewerf is as gevolg van goeie werk, of aansoek gedoen het as gevolg van min beskikbare bouwerk.

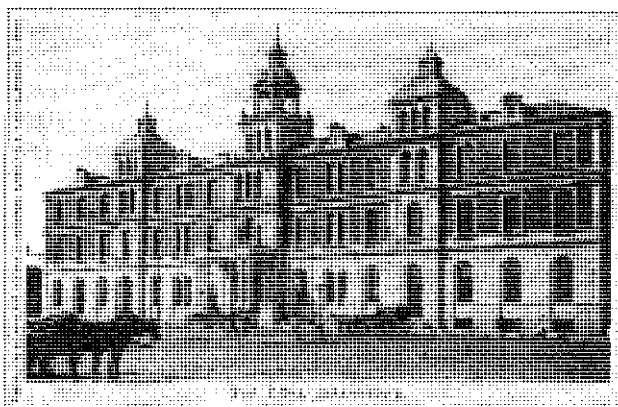

Fig 3.15: Rissikstraat poskantoor: 'Publieke Werken' (Norwich 1986:43). 'n Tipiese, hoewel eenvoudige voorbeeld van Wierda se Departement se interpretasie van sandsteen grondverdieping met baksteen-met-sandsteen lyswerk en versierings op die boonste verdiepings.

Fig. 3.16: Stadshuis, Dresden (1890-1891)
Argitekte: Schilling en Graebner (*Architectur der Gegenwart*: 1892). 'n Voorbeeld van die baksteen-
en-klip argitektuur van Pruise wat veral deur die
invloed van Schinkel (kyk 3.9.1) gewild gemaak is.

3.7 NUWE WERK WAT IN DIE ERA IN DIE DEPARTEMENT GEDOEN IS.

3.7.1 Inleiding

'n Deeglike beplanning is elke jaar aan die Eerste Volksraad voorgelê, waarin die jaar se werke uiteengesit en begroot is. Dit is dan vergesel van die 'Verslag aan den Staatspresident en den Leden van den Uitvoerenden Raad, over de werken uitgevoerd of voorbereid door het Departement van Publieke Werken' (TAB ZAR 141).

Hierdie verslae het almal volledig behoue gebly, van 1 Januarie 1890 tot 31 Desember 1898 en is op noukeurige wyse deur die hoof van 'Publieke Werken' self opgestel om dan deur homself in die Volksraad voorgedra te word. Die verslae is onderverdeel in afdelings soos geboue, brûe, paaie en meubels, (in 1895 is daar alreeds 10 afdelings), maar vir die

doel van hierdie studie word slegs die geboue-afdeling behandel. Die geboue word per dorp behandel, en sluit aanbouings en verbouings in, maar slegs nuwe geboue word hier alfabeties gelys.

In die inleiding van die maer jare is dit opmerklik dat die heer Wierda verskoning aanbied dat hy nie by die vooruitbeplanning kon hou nie, 'Wegens den toestand der schatkist' - Maart 1892, 1893 (TAB ZAR 141). Ten spyte van streng besuiniging is die heel nodigste gedoen.

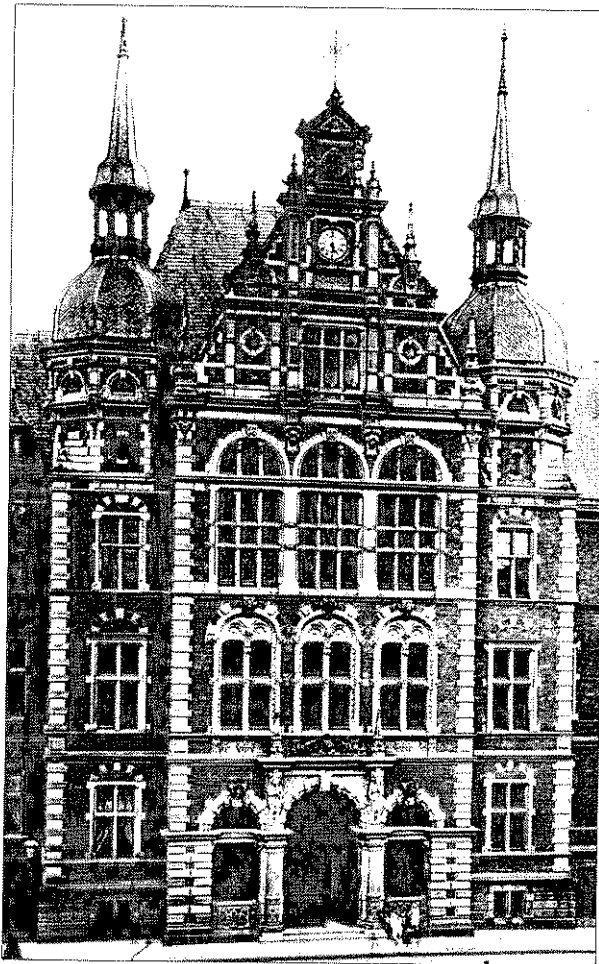

Fig. 3.17: Paleis van Justisie, Keulen.(1883-1893)
Argitek: Paul Thoemer (*Architectur der Gegenwart*: 1892).
Laat negentiende-eeuse Duitse argitektuur wat moontlik
deur Wierda as voorbeeld gebruik is, met sandsteen
spitsversierings, sandsteen tussenstyl-en kalf in vensters en
buitehoeke en lyswerk van sandsteen.

Die 'Lys van nuwe geboue' hierna is vir die doel van hierdie studie (deur die outeur) uit Wierda se jaarverslae (TAB ZAR 141) uitgesoek, volgens dorpe gegroepeer en alfabeties saamgestel om 'n oorsigtelike blik te gee op die werk wat in hierdie jare binne die Departement gedoen is. Dit is aanduidend van die Departement se deeglikheid en behoort ook 'n waardevolle verwysingsbron vir toekomstige bewaarders te wees.

TABEL 1.

3.7.2 LYS VAN NUWE GEBOUE, GEBOU JANUARIE 1890- DESEMBER 1898

DORP + GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM	BOUKOSTE.
AGATHA			
Ziekenkamer: ambtenaren	M.C.A. Meischke.	1891	£ 750
AMSTERDAM			
Gevangenis		1890	
Postkantoor		1889-1890	
Ringmuur		1891	£ 120
BARBERTON			
Kruitmagazijn	S.D. le Roux.	1897	£ 625
BETHAL			
Kruitmagazijn	C.G.Joubert.	1898	£ 295
Post- en telegraafkantoor	C. Elenbaas.	1895-1896	£ 385
Resident Vrederegterskantoor en gevangenis	Wilkinson & Pentz.	1892-1893	£ 1 045
BOKSBURG			
Gevangenis	Cameron & Webb.	1890-1891	£ 4 137
Gouvernements-gebouw'	Cameron & Webb.	1890-1891	£ 10 798
Paskantoor	P. de Vos.	1897	£ 1 280
Politiekazerne met Paardenstal	F.H. van der Linden.	1898	£ 1 710
BREMERSDORP (Swazieland)			
Post- en telegraafkantoor met woning	Hellberg & von Geyso.	1890-1891	£ 1 717
CAROLINA			
Ciperswoning	S. Orton.	1895-1896	£ 650
Geboutje voor hofzittingen		1890	
Gevangenis	A. Daugherty.	1894	£ 650
Kruitmagazijn	S. Orton.	1896	£ 340
CHRISTIANA			
Ciperswoning	W. Bands.	1896	£ 400
Gevangenis		1890	
Landdrost- en Postkantoor		1890	
ELANDSFONTEIN			
Belastinggaarderskantoor	E. Rasmussen.	1898	£ 797
Post- en telegraafkantoor met woning	A.F. Tandler.	1897	£ 4 466
'Woning: officier: Politie.'	Gebrs. Pearce.	1897	£ 1 766

DORP + GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM.	BOUKOSTE.
ERMELO			
Gevangenis		1897	£ 6 400
Landdrostkantoor	C. von Geyso.	1890-1891	£ 1 271-4s
FLORIDA			
Gouvernementsgebouw	J.B. Wilson.	1890-1891	£ 2 970
HEIDELBERG			
Cipierswoning	Van Prooijen en Luitingh.	1893	
Gouvernements-gebouw		voltooi Aug. 1890.	£ 2 135-10s
Kruitmagazijn	J. Russell	1893-1894	£ 250
Landdrostkantoor	Thomas Morse.	1890-1891	£ 302-10s
JOHANNESBURG			
Belastingkantoor	E.Rasmussen & Co.	1896-	£ 6 595
Belastingkantoor: Goederestation	W. Roijce.	1893	£ 521
Cipierswoning	Mertens en Schuitmaker.	1896	£ 1 210
Douaneloods: Parkstation	C. Gabriel.	1894	£ 567-15s
Gerechtshof (Goldfieldsclub)	J.J. Kirkness.	1892-1893	£ 12 000=tenderbedrag
Gevangenis	H. Light, C. Gabriel.	1891-1893	£ 27 615-18-9d
Kazerne voor Voetpolitie		1889-1891	
Loods: Telegraafdepartement	Mertens en Schuitmaker.	1893	£ 1 488-12s
Paskantoor		1898	£ 3 7374s2d
Post-en telegraafkantoor	M.C.A. Meischke.	1896-1898	£ 68 903-9s-6d
Post-en telegraafkantoren: Jeppe Fordsburg Braamfontein	M.C.A. Meischke.	1897-1898	£ 4 350 £ 4 527-10s-11d £ 4 554-11s-7d
Ringmuur: Politiekazerne	Gabriel en Ballantine.	1896-1897	£ 8 555
Schoolgebouw	J.F. Kroll.	1898-	£ 2 600=tenderbedrag
Schoolgebouw met bovenwoning	Mertens en Schuitmaker.	1896-1897	£ 4 099-8s
Schoolgebouw: Vrededorp	J.J. Schoefelenberger & Co.	1898	£ 3 603=tenderbedrag
Telefoontoren	C. Gabriel.	1893-1894	£ 4 450
Wachtkantoor, Marshallplein	G. Beluccie & Co.	1898-	£ 15 994=tenderbedrag
JOUBERTSKROON			
Hospitaal		1891	£ 94-14-10d
KLEIN LETABA			
Gevangenis te Paulsrus		1893	£ 243-12s

DORP + GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM.	BOUKOSTE.
KLERKSDORP			
Gevangenis	De Rapper en Pierneef.	1890-1891	£ 4 530
Gouvernements-gebouw	De Rapper en Pierneef.	1890-1891	£ 21 400
Schoolgebouw	T. Douglas.	1898	£ 2 938
KOCKSOORD			
Kleine gevangenis		1898	£ 587-10s
Mijnkommissaris, Post- en Telegraafkantoor	M. Schuitmaker.	1898	£5 523-19s-8d
KOMATIPOORT			
Postkantoor	D. Fearn.	1893	£ 165
KRUGERSDORP			
Cipierswoning		1890-1891	£ 690
Gouvernementsgebouw	J.B. Mante.	1890-1891	£ 13 193-4s
Hofzaal en woning voor Landdrost.	Gabriel en Ballantine.	1895-1896	£ 1 425
Kruitmagazijn	W.G. Molony.	1892-1893	£ 325
Paskantoor	L. de Waard.	1897	£ 1 435
Politiekazerne met stal	L. de Waard.	1896-1897	£ 6 681-1s-6d
KRUGERSDORP (districtsdorp)			
Ijzeren gebouwen: Gevangenis, stal, cipierswoning, 2x politiewoning	L. de Waard.	1897	£ 4 480-10s
LEIJDSDORP			
Ambtenaars-woningen		1890-	£ 750
Gevangenis		1890	
Hulp-telegraafkantoor		1890	
Kazerne: Voetpolitie	C.A. Meischke.	1891-1892	£ 525
Mijnkommissaris-, Post- en telegraafkantoor.	James Grey.	1890-1891	£ 3 775
Politiebarak		1890	
LICHTENBURG			
Kleine gevangenis	Prisoniers	1892-1893	£ 300
Landdrost-, Post- en telegraafkantoor.	J. Munro.	1895-1896	£ 4 480
LIJDENBURG			
Kruitmagazijn		1890	
Ringmuur om gevangenis		1890	£ 485
MARAISBURG			
Schoolgebouw	M. Schuitmaker.	1898-	£ 887-9s

DORP + GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM.	BOUKOSTE.
MARTHINUS WESSELSTROOM			
Cipierswoning	G.A. Ramplen	1895-1896	£ 548
Gevangenis	John Walker	1890-1891	£ 840
Landdrostkantoor		1898-	£ 3 198
MIDDELBURG			
Cipierswoning	L. Boon.	1895-1896	£ 662-10s
Kruitmagazijn	C.H. Ueckerman.	1893-1894	£ 298
Telegraafkantoor	T. Wheeler.	1894-1895	£ 1 612
NIGEL			
Dubbele woning + kantoor: Politie.	J.J. Home.	1894	£ 913-3s
Stal + private	G. van Prooijen.	1894	£ 187
NIJLSTROOM			
Cipierswoning	T.H. Brown.	1894	£ 505
Gevangenis		1890	
Kruitmagazijn		1890	
Landdrost- en postkantoor		1889-1890	
Ringmuur: gevangenis	J. Schmidt.	1894-1895	£ 550
PELGRIMSRUST			
Ijzeren kantoor: Mijnkommissaris		1895-1896	£ 454-10s
Kamer: Rijdende politie		1894-1895	£ 30-18s-6d
PIETERSBURG			
Kruitmagazijn		1890-1891	£ 590
Landdrost-, Post—en telegraafkantoor.	F.W.van der Houwen.	1898-	£ 6 890= tenderbedrag
PIET POTGIETERSRUS			
Post-en telegraafkantoor	W. Petersen.	1897	£ 900
Telegraafkantoor	D.W. Esterhuizen.	1893	£ 250
PIET-RETIEF			
Cipierswoning	S. Anema.	1894-1895	£ 458-10s
Gevangenis		1889-1890	
Landdrost-en Postkantoor		1889-1890	
Ringmuur: gevangenis	Gevangenen	1897	£ 250
POTCHEFSTROOM			
Hospitaal	Landdrost met prisoniers	1891-1892	£ 1 510-16s-2d
Landdrost-, Post- en telegraafkantoor	C.W. Hudson.	1895-1897	£ 14 055-4s-7d
Nieuwe gevangenis	L.C. van Gerven.	1898	£ 16 129-5s=tenderbedrag

DORP+ GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM.	BOUKOSTE.
PRETORIA			
Kantoorgebouw ('Compol')	J.J. Kirkness.	1898-(na oorlog)	£ 30 033=tenderbedrag
Krankzinnigengesticht	Gebrs. Te Groen, G. Nicosia, H. van der Meulen.	1892-1898	£ 9 236
Leprozengesticht	D.F. Petersen, Franco-Italian Building company.	1890-1898	£ 65 4617
Nieuwe Staatsdrukkerij	W.S.Geerts.	1895-1896	£ 24 503-13s-6d
Paleis van Justitie	John Munro.	1896-1898	£ 115 260=tenderbedrag
Staatsartilleriekamp: 6 stalgebouwen	J.J. Kirkness.	1895-1896	£ 33 570
2 paardenstallen	J.J. Kirkness.	1896-1897	£ 45 450
2 kanon- en wagenhuizen	J.J.Kirkness.	1896-1897	£ 40 000
Manschappen Kazerne	Franco-Italian Building company.	1896-1898	£ 59 000
15 Officiers- en onderofficierswoningen	J.J. Kirkness.	1896-1897	£ 31 349
Staatsgebouw (Ou Raadsaal)	J.J.Kirkness.	1890-	£ 135 489-6s-11d
Staatsmeisjes-school	Daanen en Dorlas.	1898-	£ 14 498
Staatsmodel-school	Gebrs. Te Groen.	1895-1896	£ 14 262
Volkshospitaal		1890	
ROODEPOORT			
Post- en telegraafkantoor	Mertens en Schuitmaker.	1896	£ 747-5s
ROOSSENEKAL			
Resident Vrederegter- en Postkantoor met gevangenis	F. Goodman.	1897	£ 3 000
RUSTENBURG			
Ciperswoning	W.S. Lampen.	1894-1895	£ 595
Gevangenis	M.J. O' Driscoll.	1894-1895	£ 3 743
SCHWEIZER-RENEKE			
Resident Vrederegter, en Post-en telegraafkantoor	J.Reed.	1895-1896	£ 1 400
SMITSDORP			
Mijnkommissaris- en Postkantoor		1890	
SPRINGS			
Post- en telegraafkantoor	Mertens en Schuitmaker.	1896	£ 747-5s
UTRECHT			
Bergplaats: Landdrostkantoor	A. Klute.	1894-1895	£ 200
Gevangenis	A. Klute.	1893-1894	£ 722
Kruitmagazijn	H. M. Dirks.	1893-1894	£ 347
Landdrost-, Post- en telegraafkantoor	Weightman & Amery.	1892-1893	£ 1 958

DORP+ GEBOU.	AANNEMER.	KONSTRUKSIEDATUM.	BOUKOSTE.
VENTERSDORP			
Resident Vrederegters- en Post- en telegraafkantoor met Gevangenis.	C.W. Hudson en J.H. Brandt.	1894-1895	£ 3 625
VEREENIGING			
Groot douaneloods en vier Kantoor tjies	J.J. Vissers.	1892-1893	£ 873-10s
Loods: Invoerrechtdepartement	J. Richardson.	1896	£ 1 575
Post- en telegraafkantoor	D.J. Mertens en Schuitemaker.	1894	£ 423
Resident Vrederegterskantoor en gevangenis	T.N. Leslie.	1893	£ 438
VOLKSRUST			
Cipierswoning	J. Munro.	1895-1896	£ 460
Douanenkantoor	A. Klute.	1895-1896	£ 1 185
Gevangenis	A. Klute.	1895-1896	£ 3 401-4s
Hulpposkantoor		1891	£ 373-7s-6p
Kruitmagazijn	John Walker.	1897	£ 385
Post- en telegraafkantoor	A. Klute	1895-1898	£ 1 545-10s
Vrederechterskantoor	A. Klute.	1895-1898	£ 1 535
VRIJHEID			
Cipierswoning	T.H. Brown.	1894-1895	£ 475=tenderbedrag
Gevangenis	Fisher & Hellberg.	1890-1891	£ 4 881
Kruitmagazijn	T.H. Brown.	1895-1896	£ 360
Landdrostkantoor	Weightman & Amerij.	1893	£ 1 800
WARMBAD			
Badhuisjes en gerieven	J.van Cittert.	1895-1897	£ 23 943-19s-6d
WOLMARANSSTAD			
Kruitmagazijn	A. Edeling.	1897	£ 425
ZEERUST			
Gevangenis	J. de Smidt.	1892-1893	£ 2 200
ZOUTPANSBERG			
Belastinggaarderskantoor: Limpopo		1895	£ 270
Hospitaal: Ellertonkamp	J.J. Jones.	1895	£ 240

Uit die tabel blyk dat daar in hierdie tydperk vireers net die basiese infrastruktuur van die pos- en telegraafstelsel en wetstoepasingstelsel gebou word, waarskynlik weens tekort aan fondse. 'n Paar sentrale hospitale word gebou en in die stede verrys mettertyd ook skole.

Uit bostaande lys word afgelei dat die aannemers wat die Z.A.R. se bouwerk uitgevoer het uit 'n wyer spektrum van herkoms as Wierda se kernpersoneel afkomstig was. Naas inheemse Nederlandse vanne kom daar ook Ierse, Skotse, Duitse, Franse, Italiaanse en Engelse ondernemers voor. Dit wil dus voorkom asof hy die bou-aannemers gekeur het volgens tenderprys en die gehalte van hul werk, sonder vooroordeel teenoor afkoms.

3.7.3 BESPREKING EN ONTLEDING VAN SOMMIGE GEBOU E UIT HIERDIE TYDVAK.

Aangesien sommige van die 'Publieke Werken' Departement se groter en meer bekende geboue soos die Ou Raadsaal en Paleis van Justisie reeds in meer as een publikasie behandel en goed deurtrap is, word hier aandag gegee aan minder 'bekende' geboue waarvoor baie min gepubliseer is.

Daar is gepoog om verteenwoordigende voorbeelde van die Departement 'Publieke Werken' se bestaande geboue te kies, afkomstig uit so 'n wye spektrum moontlik betreffende grootte, plek en gebruik, van die werk uit die laaste florerende jare van die Departement.

Die 'Nieuwe Kantoorgebou' is die laaste verteenwoordigende staatsgebou wat in die Z.A.R. se hoofstad opgerig is en daar is nog min omtrent hierdie gebou geskryf. Vervolgens word aandag gegee aan twee institusionele geboue, wat ook in 'n mate die beeld van die staat moes uitdra: die Staatsartilleriekasern (of 'Manschappen Kasern') en die Staatsmodelskool. Op plattelandse dorpe is die verteenwoordigende funksie dikwels gedeel met ander regeringsfunksies, soos byvoorbeeld in die 'Landdrost-, Post- en Telegraafkantore' in Potchefstroom. As voorbeeld van 'n suiwer nutsgebou word die Staatsdrukkery ondersoek en die offisiers- en onderoffisiershuise in Artilleriery dien as eksemplaar van residensiële argitektuur.

Hierdie geboue word om die beurt tipologies ondersoek en heuristies geïnterpreteer om daardeur 'n volledige beeld van die bouwerk van die Departement te verkry en die kultuurstelling en bedryfsingesteldheid van die Departement te help aflei. Interieurs is meestal te veel verander om 'n ware beeld van die oorspronklike af te lei sonder 'n werklike gespesialiseerde restourasie-ondersoek. Die metode wat gevolg word is Panofsky se waarnemings- en vertolkingshiërargie soos uiteengesit in 1.2.

3.7.3.1 'Nieuwe Kantoorgebouw' (1897-1899)- nou 'Compolgebou' genoem.

Aanvanklik, na die bou van die Ou Raadsaal, was dié gebou ruim genoeg om al die regeringsdepartemente te huisves. Uitbreiding was egter gou nodig en planne en 'Bestek en voorwaarden wegens het bouwen van een Kantoorgebouw te Pretoria', is teen 24 Julie 1897 reeds voltooi (PW 169/377) om gebou te word op erf 408 Pretoria, aan Pretoriusstraat. Daar was vyf tekeninge in die stel.

Fig. 3.18: 'Nieuwe Kantoorgebouw', Pretoria : Plan. Begane grond en Eerste vloer. Oorspronklike plan, Sytze Wierda. (TABA 8073) Skaal en noordpunt op elke plan aangedui.

Dit is nie duidelik of akkommodasievereistes van die verskillende departemente van die beplanningstadium af in ag geneem is nie, maar daar bestaan briewe waarin sommige departementshoofde selfs nog gedurende Augustus en September 1899, toe die bouwerk al ver gevorderd het, ruimte aanvra en vereistes stel (PW 3292/99). Departemente wat in die gebou ruimte sou vind het onder andere die Inspekteur van Kantore, Inspekteur-Generaal van Invoerregte, Hoof van Paaie, Seëlmeester en die Kommissaris van Maatskappye en Handelsmerke, ingesluit. Wysigingsopdragte moes inderhaas die lig sien (PW 171/528 en /529) om voorsiening te maak vir brandkamers en 'n tekenkamer. In die wysigingsopdrag (PW 171/528) word twee tekeninge, gedateer 30 November 1898 as verwysing gebruik. Hierdie tekeninge kon ongelukkig nie in die Staatsargief of elders opgespoor word nie. Die datum van die wysigingsopdrag is 6 Maart 1899.

Hierdie gebou is een van die laaste van die Z.A.R. wat in die hoofstad opgerig is. Alhoewel die materiale ooreenkom met dié van die ander geboue van die Z.A.R., is daar 'n speelsheid in hierdie fasade te bespeur wat dui op 'n mate van rytheid wat nie voorheen gesien is nie. Die ooreenkoms met die ander verteenwoordigende geboue, is hoofsaaklik

in materiaalgebruik (kyk 6.7), alhoewel nie in dieselfde verhouding nie. Dit is duidelik dat hierdie kantoorgebou van meet af aan met minder sandsteendetail en sekondêr tot die 'Goewernementsgebou' (Ou Raadsaal) bedoel was, aangesien die fasade heelwat

Fig. 3.19: 'Nieuwe Kantoorgebou', Pretoria: Doorsnede. 1897, voor wysigingsopdragte. (TABA 8073) Skaal aangedui op alle tekeninge.

eenvoudiger daaruit sien as dié van die Raadsaal met balkon, koepels, staatswapen en vrouebeeld. Uit die aansigte van die twee geboue, was dit dus duidelik af te lei waar die presidensiële kantoor en volksraadsaal geleë was. Dit is ook waarskynlik die rede vir die weglating van die koepel en toring oor die ingang.

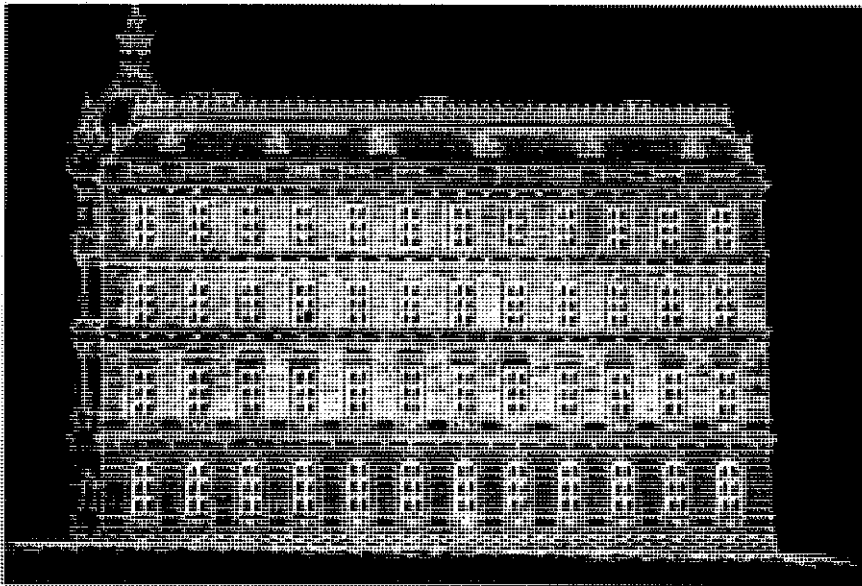

Fig. 3.20: 'Zijgevel, Nieuwe Kantoorgebou'. Geteken Februarie 1897: Sytze Wierda (TABA 8073) Die gebou is op hierdie oorspronklike aansigte geteken met 'n toring oor die sentrale pediment, wat uiteindelik weggelaat is (kyk Fig 3.21).

In vergelyking met die Ou Raadsaal is die oorspronklike verwerk in die interieur van hierdie gebou ook baie eenvoudig. 'n Moontlike rede hiervoor is die okkupasie deur

departemente wat minder in die openbare oog was en dus 'n besparing. 'n Ander rede kan wees dat die gebou teen die uitbreek van die oorlog nog nie geveerf was nie en dus sy eerste laag verf van die Britte kon gekry het.

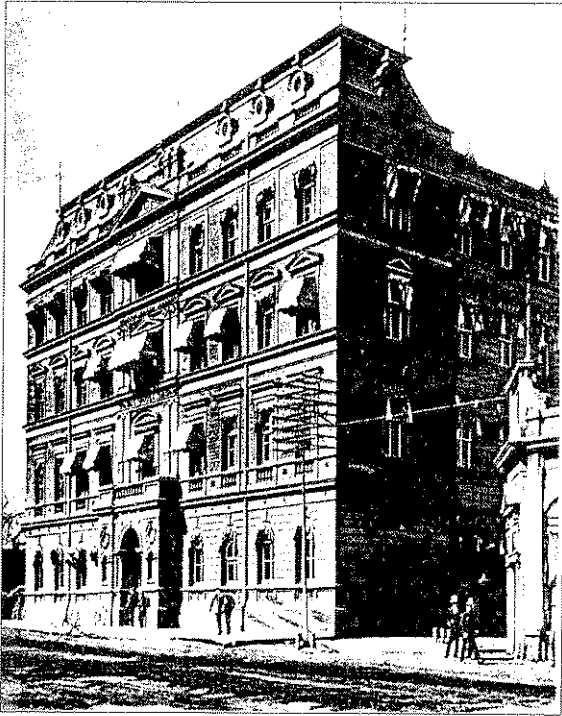

Fig. 3.21: 'Nieuwe Kantoorgebouw', foto 1906. (TABA 0304) Die gebou is uiteindelik sonder die koepel en toring wat Wierda oor die ingang beplan het. aebou.(kvk 3.19. 3.21).

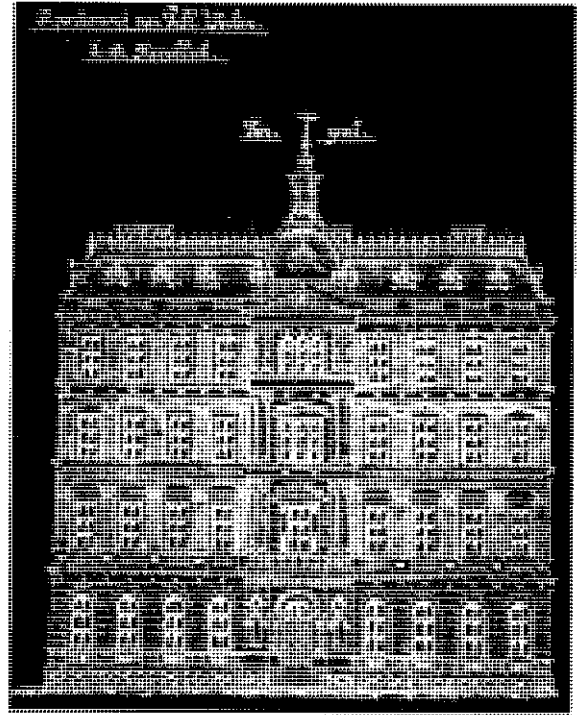

Fig. 3.22: 'Voorgevel, Nieuwe Kantoorgebouw' Geteken Februarie 1897: Sytze Wierda

Die eenvoud van die fasade wat te weeg gebring is deur die weglating van die koepel en toring saam met die dakvorm, verleen 'n Franse gevoel en 'n sofistikasie wat nie voorheen opgemerk is nie. Le Roux (1993:10) noem die gebou tereg 'n 'argitektoniese sowel as 'n kulturele meesterstuk'. In Mei 1906 en November 1906 is twee verdere aanbouings aan die ooste- en weste vleuel van die gebou gedoen deur die 'Government Architect' Thomas Thyrrwhitt (R.I.B.A. N004132). Later is ook heelwat aanbouings gedoen wat die agter-(suide-) kant en binnehof grootliks verander het, maar die hoofaansig onveranderd laat.

3.7.3.2 Staatsartilleriekaserne. (1896-1898)

Die bou van 'n nuwe staatsartilleriekaserne het nodig geword, aangesien die manskappe in die ou kaserne wat by 'Marktplaas' (nou Strijdomplein) geleë was, aanhoudend siek geword het aan maagkoors en geelkoors. Selfs kopluisse kon nie uitgeroei word nie (Engelbrecht 1955:107). Die kaserne vir 'Rijdende Artillerie en Politie' is daarom verskuif na hoër grond. Die nuwe gebou het plek gehad vir 400 manskappe.

Aanbevelings en opdragte vir die ontwerp is deur kmdt.-genl. P.J. Joubert gegee en die ontwerp is gedoen deur Klaas van Rijsse, Wierda se regterhand en tweede in bevel (Picton-Seymour 1977:279). Die gebou is in 1896 op tender uitgesit en die 'Società Italiana di Costruzione', of te wel 'Franco Italian Building Company' was suksesvol met hulle tender van £59 000. Die ontwerp was vir 'n monumentale gebou met vier 'bastions en rijzigen middenkoepel' en dit is op 14 September 1898 deur die bouers aan die Z.A.R. oorhandig teen 'n uiteindelijke voltooiingsprys van £58 686, dus 'n half persent minder as die tendersom (TAB ZAR 141).

'n Blykbaar belangrike onderdeel van die gebou, wat uit 'n aparte 'bestek en voorwaarden', gedateer 13 April 1898 (PW 56 PR 294/98) na vore kom, is die baddens vir die kaserne. Die 24 geëmaldeerde, gegote baddens op gietysterpote is teen £11-10s elk bestel vanaf die Elmbank-fabriek in Glasgow, en moes deur mnre. Fraser en Campbell geïnstalleer word. Wierda noem in sy jaarlikse verslag dat higiëne en sindelikheid, asook brandgevaar belangrike oorwegings was in die ontwerp en keuse van afwerkings.

Fig. 3.23:Staatsartilleriekaserne, foto ; 1906. (TABA 22903)

Die oorspronklike geboue in die artillerieskamp was om drie hoof pleine gegroep: die stalplein, drilplein en paradegrond. Soos die Artillerieskaserne, is die ander geboue om die pleine van 'n praktiese, dienlike karakter, terwyl dit tog eie bly aan die Z.A.R.-styl met rooi siersteen en dekoratiewe, ligte sandsteen. Tiperend is die vyfdelige fasadebehandeling wat volgens Holm en Viljoen (1993:25) die hoofkenmerk van dié styl vorm, met die gewone

beklemtoonde middeltoring wat die ingang aandui. Holm en Viljoen (1993:25) meen dat kommandant Joubert hom neergelê het by die opstel van die formele front wat Wierda oorgeneem het van die voorbeeld van die Voortrekkerlaers, en die oertipe konseptuele kasteelvorm van vier hoektorings en 'n poort (Holm en Viljoen 1993:23) wat veral in die militêre opset heel toepaslik is. Wat opvallend is, is die middeltoring en –ingang (kyk Fig. 3.24) wat, hoewel beklemtoon, nie naastenby die gewigtige behandeling ontvang wat aan die bonkige middeltoring van byvoorbeeld die Raadsaal toegesê word nie. Dit is bekend (Heydenrych 1988:158) dat generaal Joubert een van die driemanskap was (1880-1881) en in die daaropvolgende verkiesing Paul Kruger se belangrikste teenstander was. Dit is dus moontlik dat generaal Joubert die sentrale (presidensiële) gesag hier wou afskaal as 'n kultuurpolitieke stelling van die mag van die leër (sy domein) teenoor die Volksraad (Paul Kruger se domein). Dit is ook moontlik dat hy deur die drie amper ewe groot torings op die fasade, die (verswakte) beeld van die driemanskap weer wou beklemtoon.

Hierdie gebou is duidelik ontwerp om hoewel tóg verteenwoordigend van die Staat, dienlik te wees, waarvan die oorwegende baksteengebruik getuig. Militarisme spreek verder uit die fasade, met ventilators soos soldaatjies op die nok van die gebou op gelyke afstande geplaas.

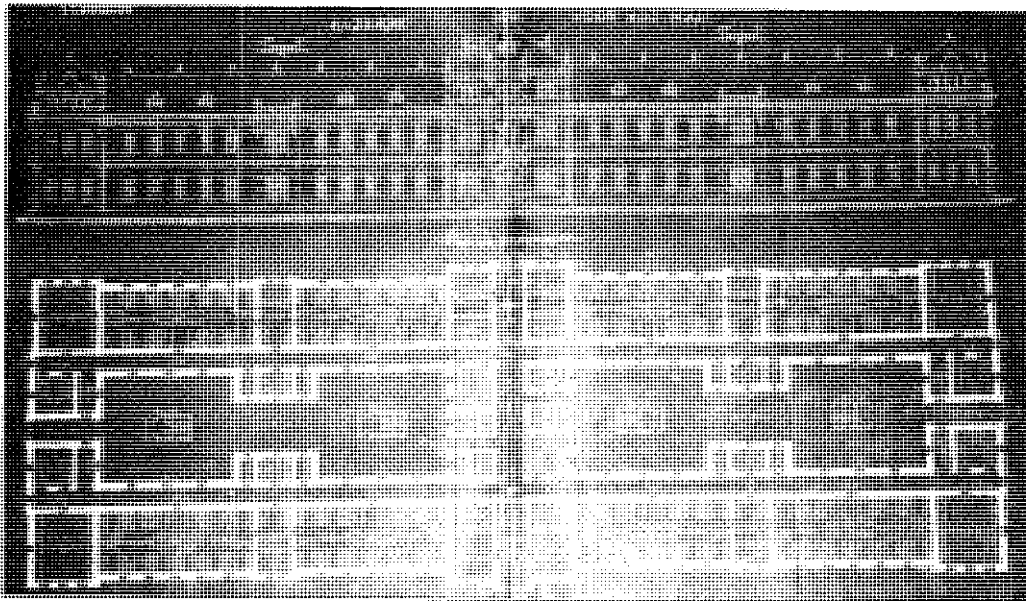

Fig 3.24: 'Artilleriekamp Kazerne voor 400 man': Plan en Vooraansig, (TABA S1/82). Noordpunt en skaal aanwesig. Op die aansig kan gesien word dat die drie voorgewels meer gelyk in grootte is, as die by ander Z.A.R. geboue.

Die eenvoudige, reghoekige vloerplanne met onopgesmukke wolwe-ent dakke weerspieël die nutskarakter van die geboue. Die totale uitleg van die terrein is vanaf 1895 tot 1899

gedoen en daar bestaan 'n duidelike samehang in die uitleg van die terrein en die boustyl.

Fig. 3.25: Huis vir die korpskommandant in Artilleriery, met tipiese Victoriaanse torinkie.. Wierda het in hierdie skema waarskynlik nie die gewone streng beheer uitgeoefen nie. Die torinkie is nie in pas met die gewone patrone wat deur die Z.A.R. se argitekte gebruik word nie. Foto: Outeur 1999

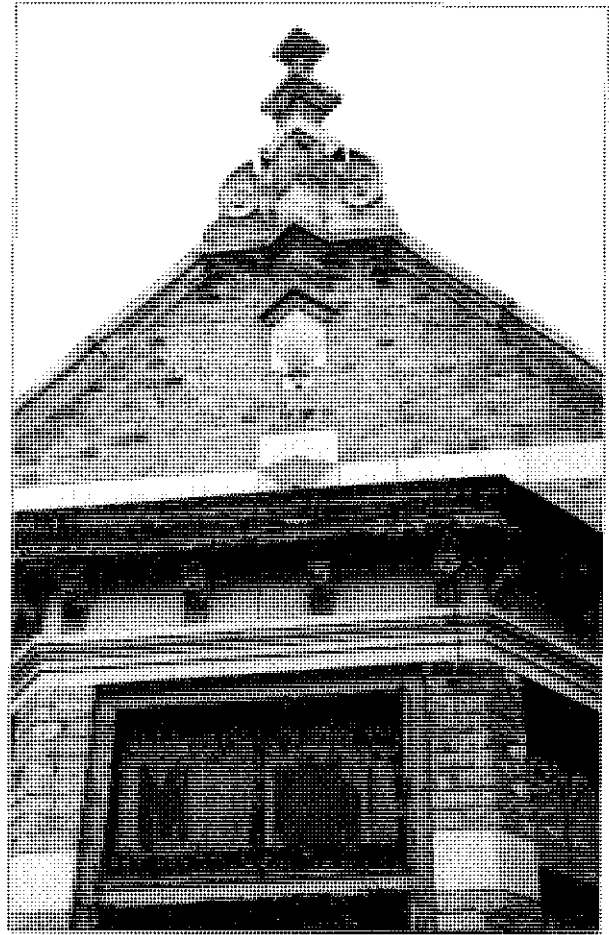

Fig. 3.26: Sandsteen- en houtdetailtering op die hoofgewels van die huise. Die steenwerk is in Engelse, en nie Vlaamse verband nie. Foto: Outeur 1999.

3.7.3.3 'Officiers-en Onderofficierswoningen'. (1896-1897)

Die kontrak vir die vyftien huise in Artilleriery, is op 2 Julie 1896 met die bouer, J.J. Kirkness, teen 'n tenderprys van £ 31 349 gesluit (TAB ZAR 141). Die huise is gebou vir die bevelvoerder, offisiere en onderoffisiere van die Staatsartilleriekorps van die Z.A.R. Die staatsargitek - en ontwerper in beheer van die projek, was Klaas van Rijsse.

Vier basiese patrone en plantipes kom voor, alhoewel die groep as geheel 'n eenheid vorm en ook inskakel by die groter geheel van die kamp. Die verskille is hoofsaaklik in die

planuitleg, plafonhoogte, breedte van gange en voordeurkosyne (Restorica 1976:42-44). Die A-tipe huis is die enigste in sy soort, gebou vir die korpskommandant, en is geleë op die hoek van Potgieterstraat en Artilleriery. Die amptelike planafmetings is 16,4m, by 15,95m. Volgens Picton-Seymour (1977:169) was Lt.-kol. S.P.E. Trichardt die eerste inwoner.

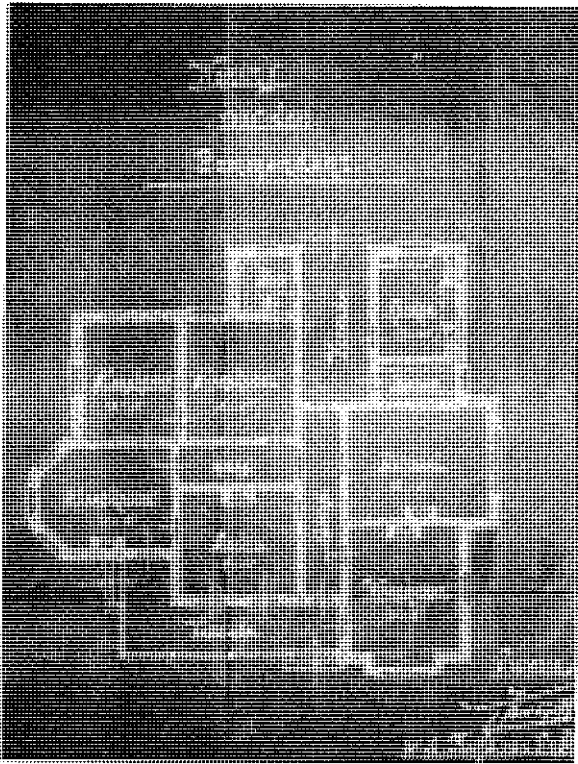

Fig. 3.27: 'Commandant' se huis: sketsplan. (TABA S3/ 985) Net soos Fig 3.26 en Fig. 3.27, is al hierdie huise as losstaande eenhede. op afsonderlike erwe gebou (kyk ook Fig. 6.1)

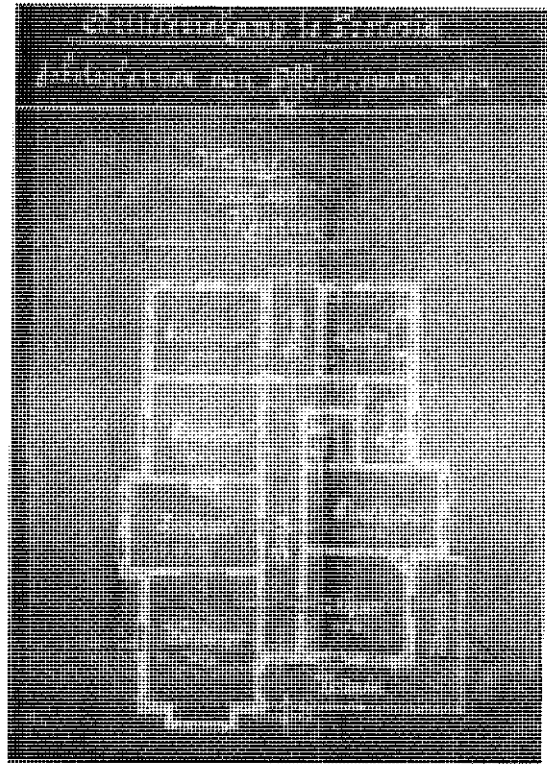

Fig. 3.28: 'Kapitein' se huis : sketsplan. (TABA S3/985)
Fig. 3.27-29 is onderdele van dieselfde plan (TABA S3/985) en skaal en noordpunt is aanwesig. In hierdie geval wys die noordpyl na onder.

Die B-tipe bestaan uit twee kapiteinswonings met afmetings gegee as 14,25m by 17,5m. Een van hierdie wonings is bewoon deur 'n 'kapitein' (sic) Wolmarans wat gedurende Oktober 1899 brandskade in die kombuis aangerig het, (PW 100 PR 3653/99) en 'n gevolglike boete van £5-8s moes betaal. Die C-tipe word aangegee as ses luitenantswonings, (13m by 17,5m) en die D-tipe as ses onderoffisierswonings (11,5m by 14,5m). Aanvanklik is die onderoffisierswonings as ryhuise (Van Rijse noem dit 'en bloc') beplan volgens die meegaande gewysigde sketsplan en aansig (S3/986), maar is waarskynlik weer later gewysig om afsonderlike huise te wees. Planne vir 'dubbele wagenhuizen met privaten' vir die offisiershuise is ook in die argief gevind, met 'dubbele

kafferhuizen met privaten' vir die onderoffisiershuise. Elke buitegebou sou dan waarskynlik twee huise bedien het (KG O CR1297/97).

Hierdie huise in Artilleriery bevat van dieselfde elemente as die groter Z.A.R.-geboue op die Artillerieterrein, maar op 'n kleiner, meer verfynde en huislike skaal. Alhoewel hulle dus volmaak by die geheel van rooi baksteen met geel sandsteen sluitstene en -lyste inskakel, is die duidelike boodskap hier een van woonplek, teenoor die strenger, meer militêre aanslag van die geboue op die hofterrein.

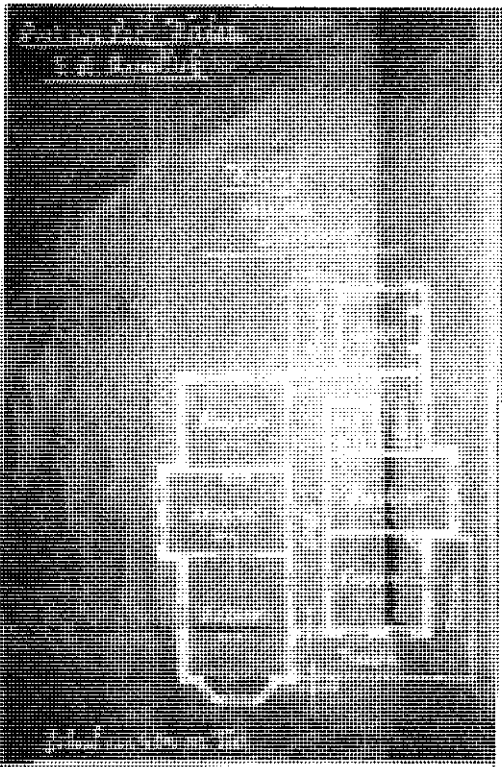

Fig. 3.29: Sketsplan, 'Luitenant' se huis.
(TABA S3/985)

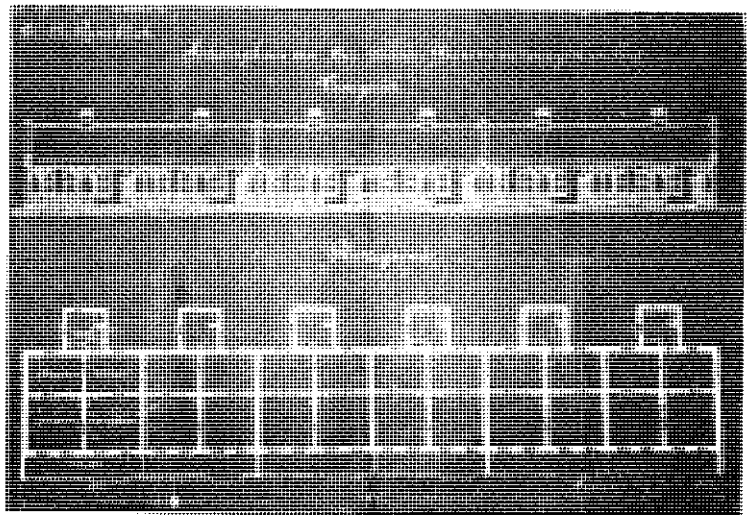

Fig. 3.30: Sketsplan vir 'en bloc' onderoffisiershuise
(TABA S3/986). Hierdie ontwerp sou stedeboekkundig veel beter in die Z.A.R. se gekose dorpuitlegpatroon gepas het. As sodanig verteenwoordig die uiteindelijke uitleg agteruitgang in stedeboekkundige idioom. Skaal en noordpyl ingesluit.

Die fyn gevormde houtdetailwerk en sandsteendetaillering op die hoofaansigte van hierdie huise is opvallend (kyk Fig.3.26). Daar is nie veel sandsteen gebruik nie, net die buitehoeke en detaillering onder die sandsteenspitsversiering op die hoofgewel van elke huis, met 'n enkele verdere sandsteenband en sluitstene op die stoepgedeelte van die straataansig. Op ander aansigte is sandsteen net tot sluitstene beperk. Die huise boet egter nie daarom argitektoniese meriete in nie, omdat die baksteenwerk soos in al die Z.A.R.-geboue, met aandag en fyn detail beplan is.

Dit is verrassend om te vind dat die steenwerk in Engelse verband gelê is: miskien is die logiese verduideliking dat die bouer, J.J.Kirkness, van Skotse afkoms was (Holm en Viljoen

1993:47). 'n Grys skalie plint is gebruik tot gelykvloers, met groot, grys leiklipplate op die stoepe. Die huise is sober, maar baie huislik in skaal en beeld, en pas goed in by die groter beeld van die Artilleriekamp. Van Rijse se amper-Victoriaanse torinkie aan die kommandantswoning is dus ietwat van 'n verrassingselement in hierdie militêre opset (kyk Fig. 3.25). Wanneer 'n mens dit op die plan nagaan, is dit duidelik dat daar ook heelwat geprakseer moes word om die torinkie te inkorporeer, en ten koste van logiese sirkulasie. Dit wil voorkom asof Wierda hier nie sy gewone streng beheer toegepas het nie, en dat van Rijse geëksperimenteer het met ander modeneigings, of beïnvloed was deur sy opdraggewer.

Nog 'n afdwaling van die gebaande weë van die Z.A.R. argitekte, vind ons in Van Rijse se afwyking van Wierda se tiperende dorpuitlegpatroon van randbebouing wat ooreengekom het met die tipiese uitleg van 'n Voortrekkerdorp (Holm 1998:60), en hier verbreek is deur hom, met die bou van die huise as losstaande eenhede op die Victoriaanse stedeboupatroon. Dit is nie duidelik of hierdie invloed militêr in oorsprong was, en of dit wel deur Wierda goedgekeur is nie. Die vermoede bestaan egter dat die militêre owerheid dit so verkies het, aangesien die eerste sketsplan vir die onderoffisiershuise (TABA S3/986) (kyk Fig.3.30) blykbaar afgekeur is en vervang is met die huidige alleenstaande huise.

3.7.3.4 'Staats Modelschool'. (1895-1896)

Daar is in 1895 begin met die bou van die 'Nieuwe Staats Modelschool' (hierna Staatsmodelskool) op die terrein van die 'Tehuis voor Jongens' wat in die Gymnasium en die 'Modelschool' skoolgegaan het. Die Te Groen-broers het die kontrak teen £14 262 bekom.

Die skool is gebou om 350 tot 400 kinders te huisves. Tien gewone klaskamers, elk vir 30 tot 35 kinders, is aangevul deur vier groot klaslokale, wat bestem is vir teken-, sang-, gimnastiek-, en Sloydonderwys. Hierdie klasse kon ook verder vergroot deur 'n skuifbare partisie. Die ruimte was dan geskik vir eksamens en vergaderings. Daar was ook 'n biblioteek/spreekruimte en 'n personeelkamer. Die gange is ruim ontwerp en eindig aan weerskante in groot vertrekke. By voltooiing in 1896 is die totale bedrag wat reeds uitbetaal is bereken as £13 789-2s-4d, terwyl 'n retensiebedrag van £713-2s nog uitstaande was.

Dit bring die finale kontraksom te staan op £14 502-4s-4d (TAB ZAR 141).

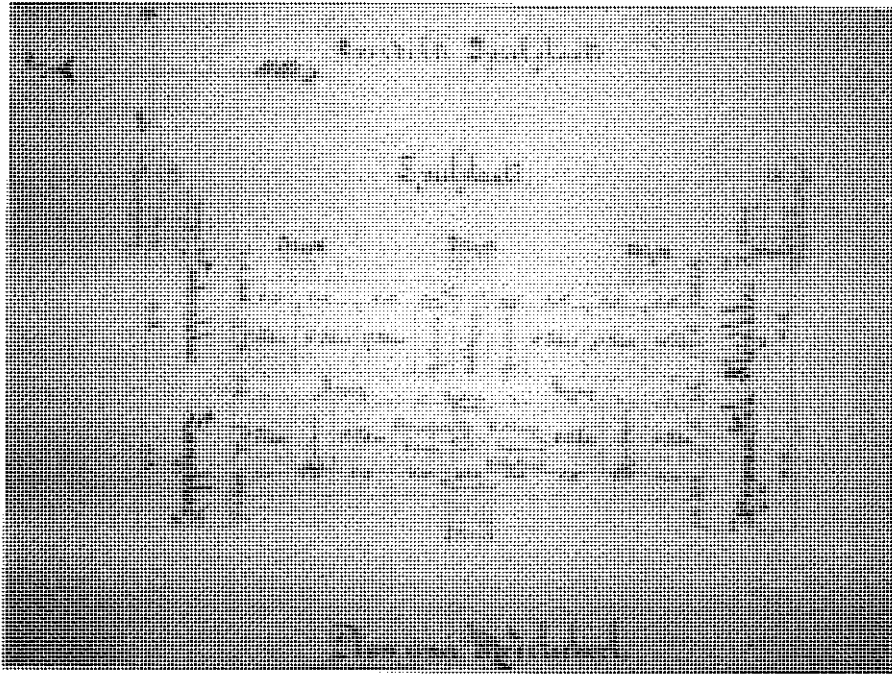

Fig. 3.31: Staatsmodelskool, 1896.
Oorspronklike sketsplan 1894 (TABA S2/ 159). Noordpyl bo links.

Die skool se vooraansig is volgens die vyfdelige indeling ontwerp en die harmoniese gebruik van baksteen en plaaslike sandsteen verleen 'n eenvoudige grasia, saam met 'n veranda wat op slanke houtkolomme gerus het (Holm 1998:66).

Die menslikheid van hierdie gebou is opvallend. Die middelste, ingangsfronton is afgeskaal sodat hierdie hoof 'poort' op 'n menslike (kindervriendlike?) skaal is. Die leiklipplate op die stoep skep 'n koel omgewing en wanneer 'n mens voor die dubbele voordeur staan is die sandsteen- en baksteendetails wat tussen oog- en handhoogte gebeur, opvallend.

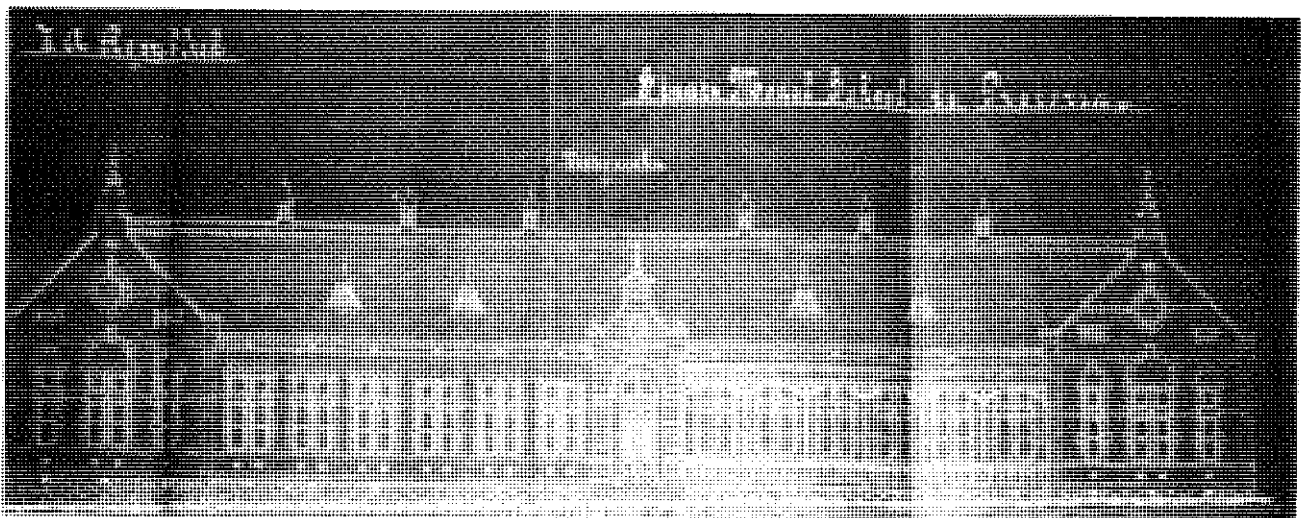

Fig. 3.32: Staatsmodelskool: vooraansig (TABA S3/864).

Die portaalruimte is verrassend ruim en lei dwarsdeur die skool, tot op die agterste stoep wat 'n spieëlbeeld is van die voorste stoep. Die ruimtegevoel in hierdie portaal en in die wye dwarsgang, word versterk deur baie hoë veer-en-groef plafonne. Die oorspronklike hoed/jashake van gietyster, wat op die gevormde dadoreling gemonteer is, herinner aan die oorspronklike gebruik van die gebou en is op 'n hoogte wat vir enige kind bereikbaar sal wees. Hierdie skoolontwerp met sentrale binnegang is opsigtelik Europees - in vergelyking met latere skole waar klaskamers vanaf oop stoepe bereik word.

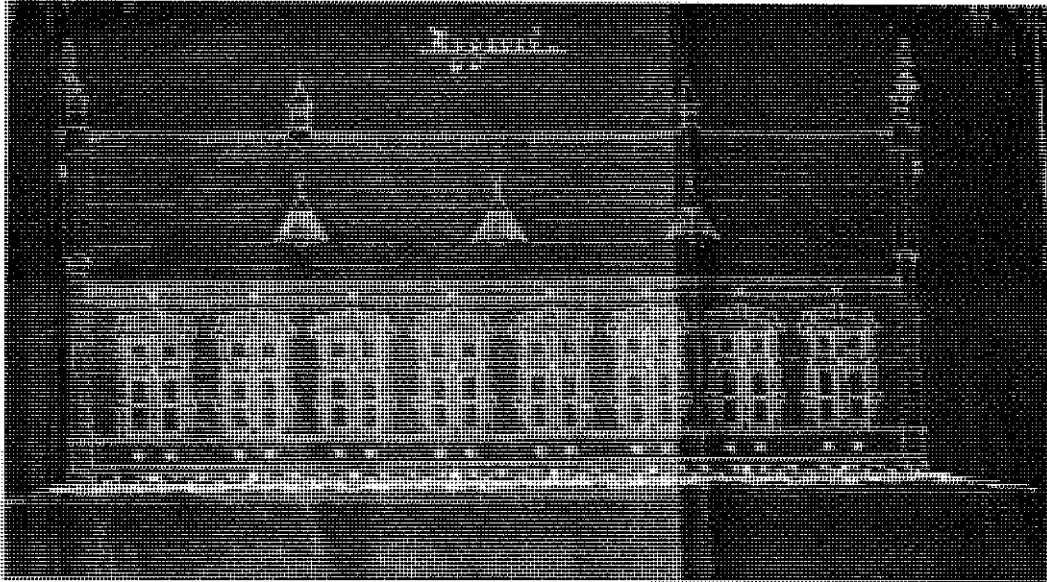

Fig. 3.33: Staatsmodelskool: sy-aansig (TABA S3/ 865)

Die buitengewone dakstruktuur is, soos in die oorspronklike snit CD aangetoon, deels blootgelê in die groot klaskamers aan die eindpunte van die gang. Die houtplafon is hier bo-op die hanebalk geslaan, en 'n staal trekstang verbind die steekbalke van elke kap met 'n vertikale stangverbinding na die hanebalk. Die kappe rus op ingeboude houtkorbele.

Hierdie skool met sy fyn afgewerkte sandsteendetails is duidelik ontwerp om 'n sieraad vir die Z.A.R. te wees (kyk verdere bespreking in 6.7). Oriëntasie was duidelik nie hier belangrik geag nie en die stoepdakke help om die oggend- en middagson te beheer. Ornamentele gietyster lugroosters in die mure, wat verbind is met kanale in die mure en dak en uiteindelik met die ventilators, verteenwoordig 'n eenvoudige verstelbare temperatuurreguleringsstelsel (Jansen 1999:1) wat in die meeste van die Z.A.R.-geboue geïmplementeer is.

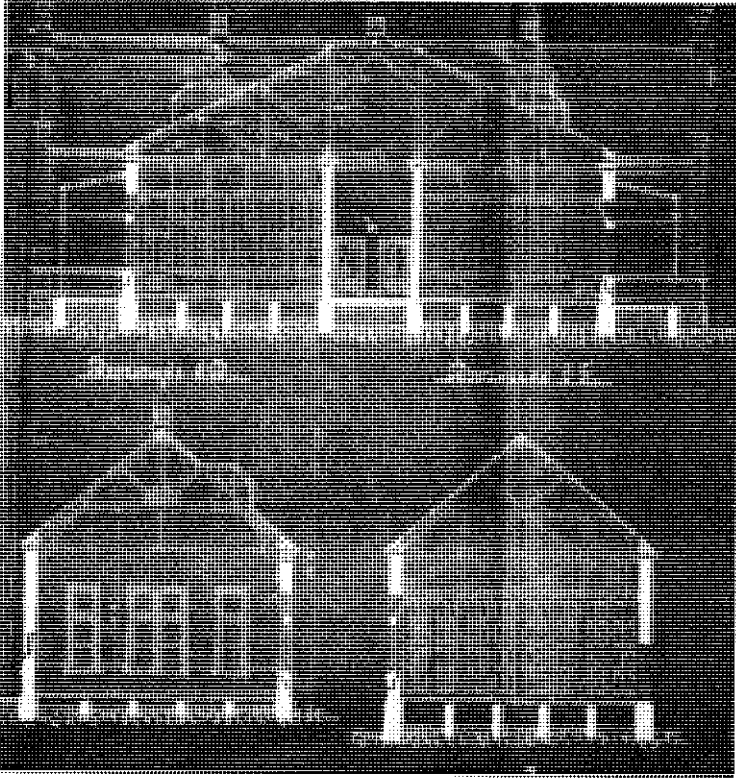

Fig. 3.34: Staatsmodelskool : Snitte (TABA S3/ 864)

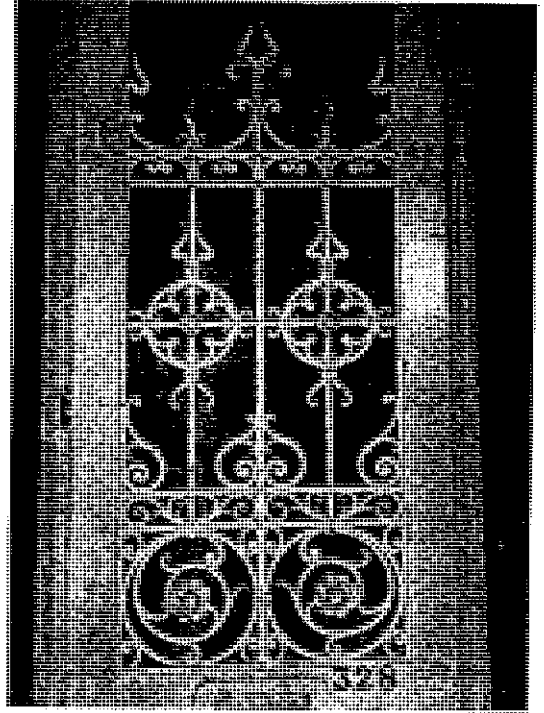
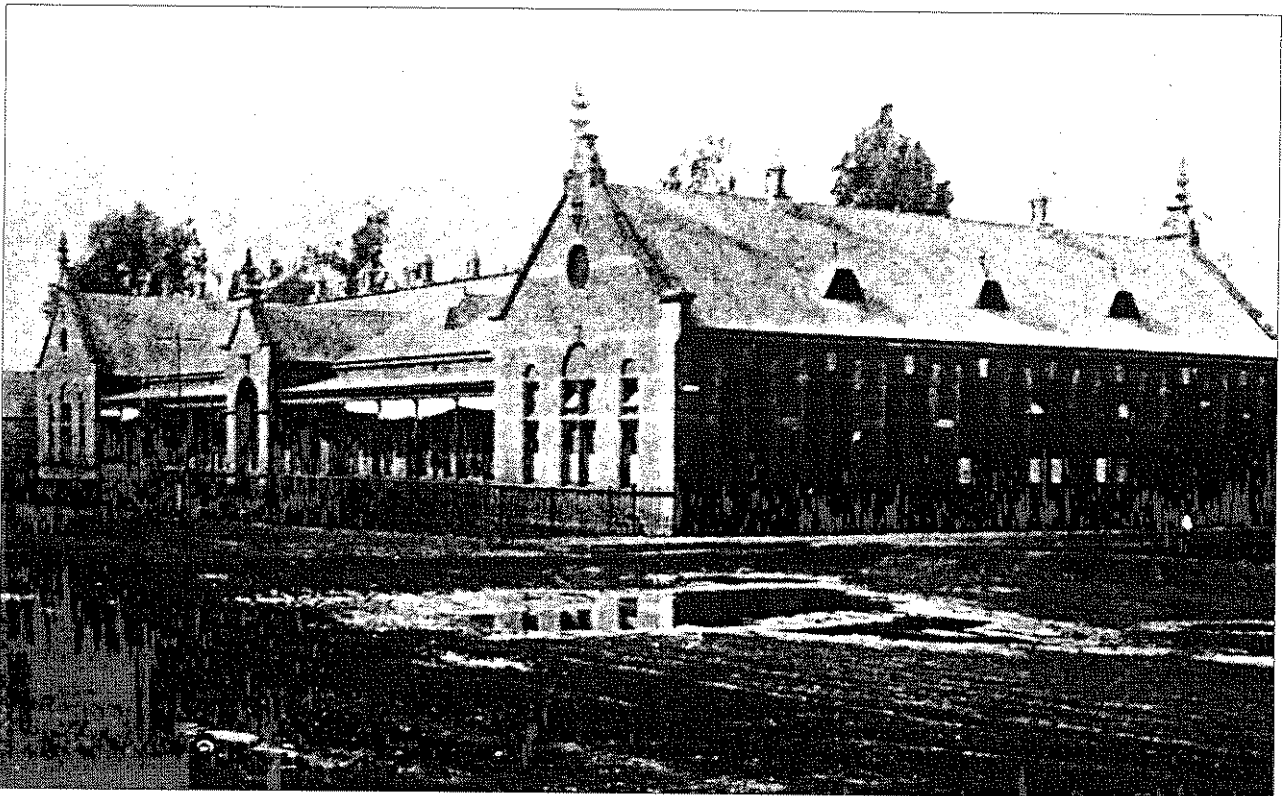

Fig. 3.35: Die smee-yster paneel op een van die twee deure van die Staatsmodelskool.
(Simon v.d.Stel nuusbrieff: 1999:1)

Fig. 3.36: Staatsmodelskool, 1896
Net na voltooiing (Engelbrecht 1955:49)

3.7.3.5 'Nieuwe Staatsdrukkerij'. (1895-1896)

Die kontrak vir die nuwe 'Staatsdrukkerij'(hierna Staatsdrukkery) is in 1895 met die laagste tenderaar, W.S. Geerts aangegaan, vir die bedrag van £20 940.

Die openbare deel van die gebou het 'n ruim kantoor vir die publiek, kamers vir die direkteur, 'n kantoor vir die voorman en 'n versendingslokaal ingesluit. Die tegniese deel was ingedeel in 'n settery, 'n drukkery, 'n litografiese drukkery en graveerlokaal, 'n papierkamer, 'n masjienkamer, 'n bindery, 'n brandkluis en linieerkamer. Daar was ook 'n solderruimte wat geskik geag is vir bergplek. Ruimte is op die terrein gelaat vir die bou van 'n bewaarderswoning.

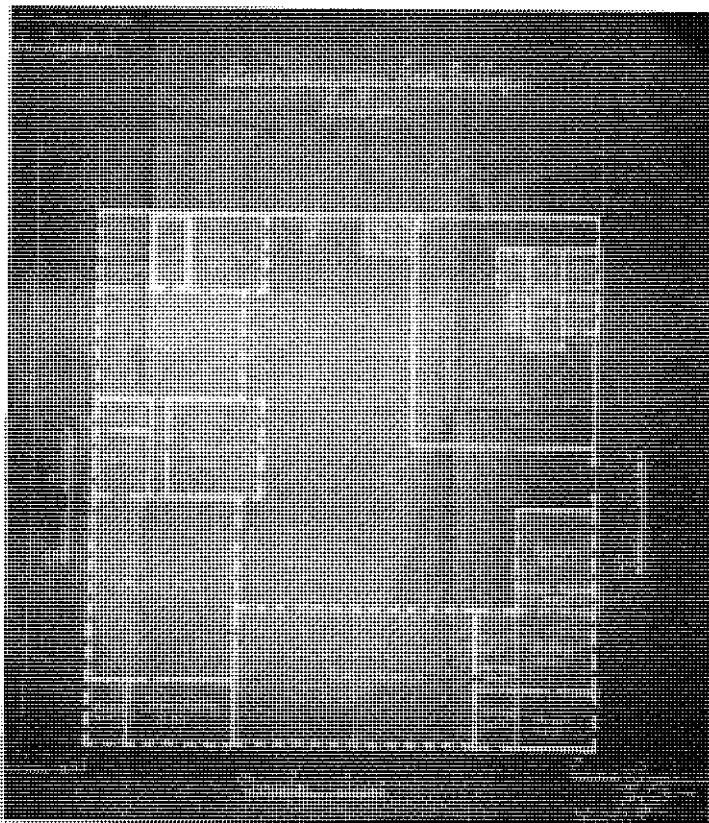

Fig. 3.37: Die finale sketsplan van die Staatsdrukkery: met Kochstraat (Bosmanstraat) aan die oostekant; Vermeulen- suid en 'n onbekende straatjie wat nie meer bestaan nie, aan die westekant. In die noordoostelike hoek is die bewaarderswoning. (TABA S2/20). Skaal aangedui, geen noordpunt, maar wel straatname vir oriëntasie.

Na deeglike oorweging is besluit om elektriese masjinerie te installeer vir die drukkery sowel as die bindery. Die lewering en installasie moes deur die firma Gebrs. Delfos & Co. waargeneem word, teen 'n bedrag van £6 203. Hierdie installasie is in 1896 begin en is waarskynlik in 1897 voltooi. 'n 'Ijzeren Stoomschoorsteen' is deur die firma Thos. Begbie & Co. Ltd. vervaardig en geïnstalleer. Die koste hiervoor was £311.

Die volledige 'Bestek en Voorwaarden' word nog in die argief aangetref (PW 167 227) waarby twee tekeninge hoort waarvan die nommers nie op die bestek genoem word nie, maar ons kan met redelike sekerheid aanneem dat S2/20 (Fig.3.36) een hiervan was. Die datum op hierdie bestek is 1895. Die gebou is in 1896 voltooi en was reeds gedeeltelik in gebruik geneem in daardie stadium (TAB ZAR 141).

Fig. 3.38: Die Staatsdrukkery vandag, aansig Bosmanstraat.
Foto: Outeur, 1999.

Hierdie gebou, wat as staatsgebou uiteraard moes inpas in die stedelike geheelbeeld en die oorhoofse kultuurstelling, is duidelik van meet af aan ontwerp as nutsgebou en daarom is die detailwerk veel eenvoudiger as in die openbare geboue. Heelwat minder sandsteen-detailwerk word byvoorbeeld gebruik, en sou ook volgens die bestek beperk word tot die straataansigte. Nadere ondersoek het egter getoon dat die eenvoudige sandsteen vensterbanklysies en wigvormige sluitstene en patroon bo-om die boogvormige vensters deurlopend gebruik is. Ongelukkig is die Staatsdrukkery van vroeg af met gereelde tussenposes verbreek en verbou sodat veral die oorspronklike administratiewe gedeelte aan Bosmanstraat se kant, se interieur vandag redelik onherkenbaar is.

In die drukkery en masjienkamer is indrukwekkende staalkolomme en dakstruktuur gebruik, wat duidelik die werk is van iemand wat goeie navorsing moes gedoen het oor die tipe aktiwiteite en masjinerie wat hier gebruik sou word. Die hoë ruimtes is goed verlig en

geventileer en word vandag nog vir die oorspronklike doel benut.

In kultuurverband is dit interessant dat hierdie nutsgebou nie soos die belangrike regeringskantore (Paleis van Justisie, Raadsaal en Compol) simmetries ontwerp is met sentrale ingang nie. Die een ingang was volgens die oorspronklike sketsplan op die hoek geleë, (tipeerend vir Wierda se nutsgeboue, kyk Fig.3.44) en die ander is op die nuttigste toegangsposisie vir personeel vanaf die straat na die drukkerij geplaas. Uiteindelik is slegs hierdie dubbeldeur as ingang behou.

Die enigste deel van die kompleks wat heeltemal verdwyn het, is die opsigtershuis, wat vir latere aanbouings gesloop is. Die gebou wat bly bestaan het, is 'n besondere stukkie industriële argitektuur wat Wierda en sy Departement se beskouings uitstekend oordra: nutsargitektuur kan nog steeds 'n positiewe bydrae tot die stedelike beeld maak, deur dieselfde stedeboekundige patroon van randbebouing deur te voer en van dieselfde boumateriale gebruik te maak.

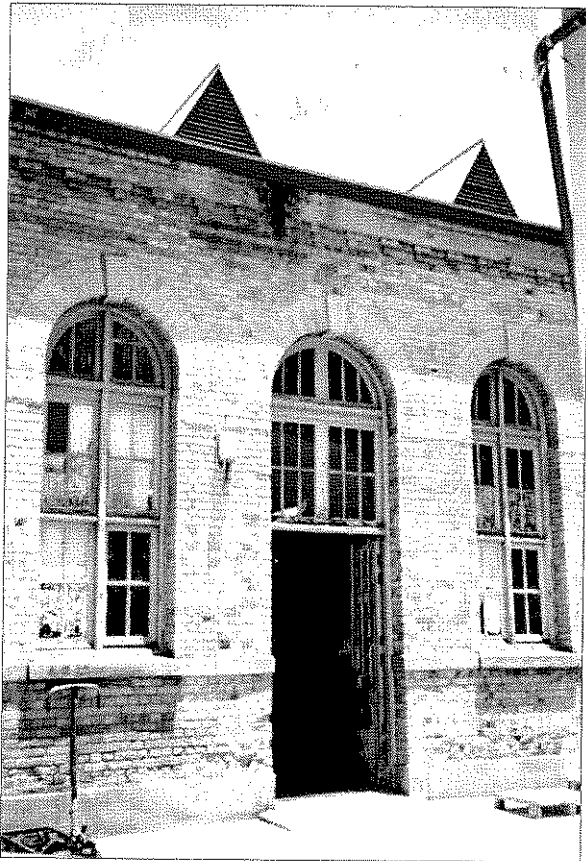

Fig. 3.39: Staatsdrukkery, binnehof: gedeeltelike oosaansig van westevleuel. Foto: Outeur, 1999.

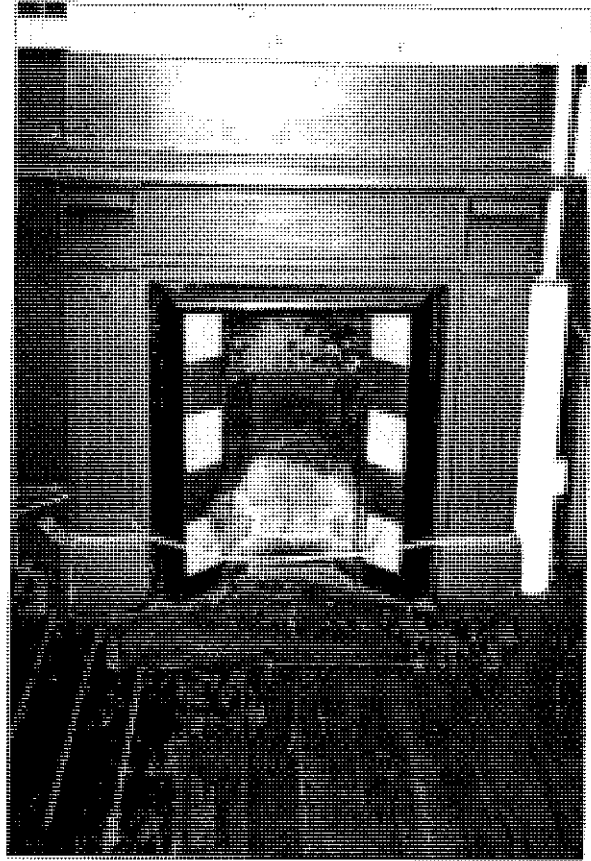

Fig. 3.40: Die vuurherd in die ruimte waar die direkteur se kantoor oorspronklik was.

Foto: Outeur: 1999.

Die nutskarakter van die gebou spreek uit die eenvoud van hierdie vuurherd in die deftigste ruimte in die gebou.

3.7.3.6 'Landdrost-, Post- en Telegraafkantoren', Potchefstroom. (1895-1897).

Die 'Landdrost-, Post en Telegraafkantoren' wat op Potchefstroom gebou is, is, hoewel uit dieselfde materiale gebou en met ooreenkomstige detaillering, nie tipies Republikeins nie. Tipies vir die platteland, is dit kleiner in skaal as sommige van die ander negentiende-eeuse regeringsgeboue in Transvaal, maar behou dit die nodige waardigheid.

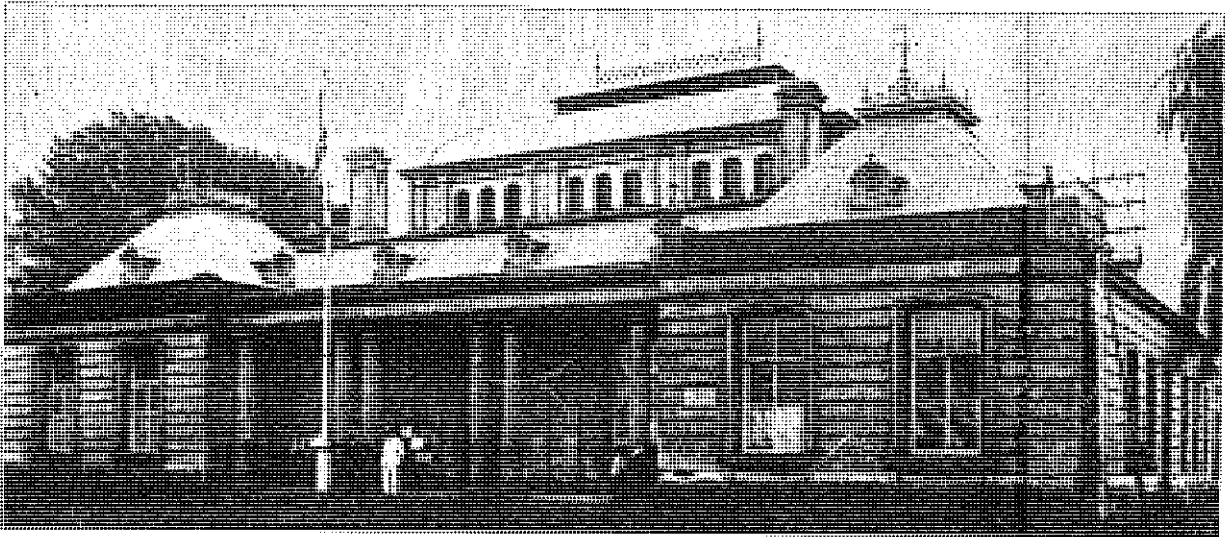

Fig.3.41: Potchefstroom se 'Landdrost-, Post en Telegraafkantoren'. (Picton-Seymour 1977:358).

Die gebou is ontwerp deur H. C. Luitingh, 'n Nederlands-opgeleide argitek wat as plaaslike opsigter onder Wierda gewerk het, en hier ook as resident-argitek optree (Kuijers 1982:4). Miskien verklaar dit waarom die gebou se vernaamste aansig nie volgens die gebruikelike vyfdeeling (kyk 3.7.3.2) ontwerp is nie. Wierda self stel die 'Bestek en Voorwaarden' op (PW 167 210). Die bouer was C.W. Hudson en die hoeksteen is op 6 Julie 1895 deur die magistraat, Dirk Tom, gelê. Die terrein is geleë 'aan het Marktpllein' (PW 167 210) en by die ingebruikneming, spreek Paul Kruger die dorp toe vanaf die trappies (Picton-Seymour 1977:180). Die gebruik van sandsteen in die fasade dui op die belangrikheid van hierdie openbare gebou (kyk 6.7) in die republikeinse opset.

Die klein, maar indrukwekkende sandsteengebou is geplaas as fokuspunt van die dorp, verteenwoordigend van die regering en om te front aan die markplein. Dit wil voorkom asof hierdie een van die min geboue is waar Wierda se beheer nie heeltemal toereikend was nie, aangesien die uiteindelijke boukoste amper dubbel soveel was as wat aanvanklik begroot is. Die aanvanklike tenderbedrag in 1895 is £8 500. Departementele beramings en tenders was gewoonlik redelik akkuraat, maar in 1896 word £3 550 ekstra uitbetaal aan

die bouer vir 'moeijelikheden', en in 1897 nog £2 005-4s-7d 'onvoorziene moeijelikheden', sodat die totale bedrag uiteindelik £14 055-4s-7d beloop (TAB ZAR 141). 'n Deel van hierdie onvoorziene uitgawes, was dieper uitgrawings en 'meerdere fundeeringen.'

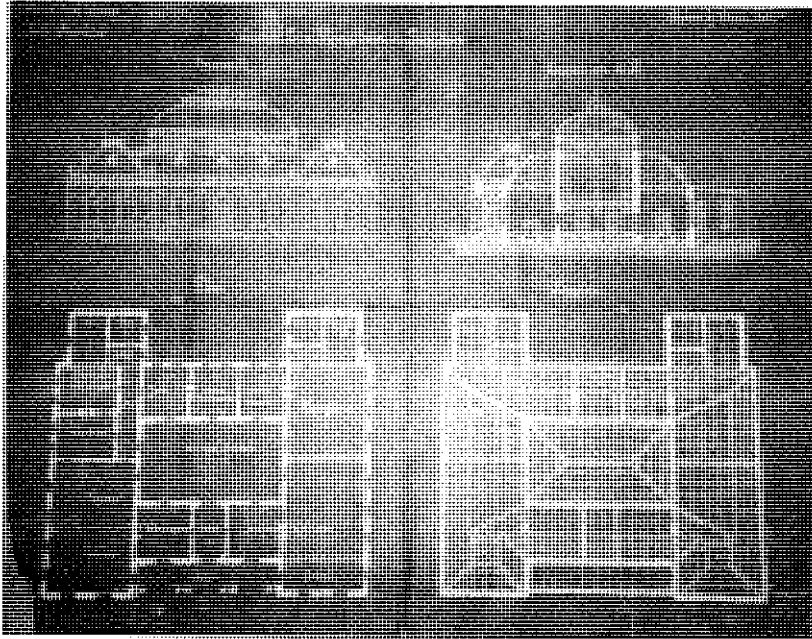

Fig. 3.42: Luitingh se werktekening vir Potchefstroom se 'Landdrost- Post en telegraafkantore' (TABA S2/122). Skaal en noordpunt aangedui.

Die verskillende ruimtes in die gebou: die hofsaal, landdroskantore, polisiekantere, kantore vir die siviele kommissaris en belastinggaarders en pos-en telegraafkantoor; is in die laer ruimtes om 'n hoë sentrale, oorkoepelde portaalruimte gegroepeer (TAB ZAR 141). Die hiërargie van ruimtes is so duidelik ontleed en ingespan in die bepaling van die vormgewing van hierdie plattelandse regeringsgeboutjie. Die gebou moes onder een dak al die regeringsfunksies, én nutsfunksies huisves en ook 'n duidelike verteenwoordigende kultuurstelling maak namens die regering.

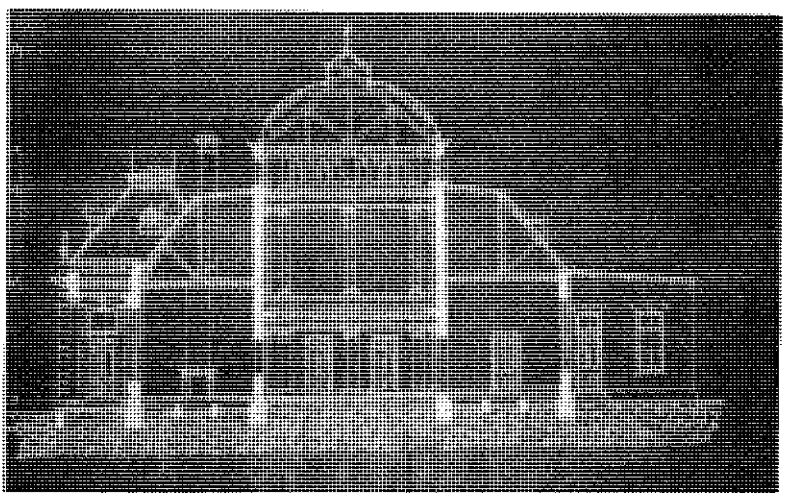

Fig. 3.43: Die snit toon die majestueuse sentrale binneruimte aan wat ontwerp is om as spil van aktiwiteit te dien.

3.7.4 SAMEVATTING.

Die ooreenkoms tussen hierdie geboue word gevind in die deurlopende gebruik van die basiese sisteem van aaneenskakeling, integrasie en skakeling (Kaufmann 1966:11)-(kyk 3.5:38), asook deurgaanse gebruik van sandsteen en rooi Kirknessbaksteen en geverfde sinkdakke met ventilators wat soms verder verryk word deur smee-ystertraliewerk en -filiale. Sandsteenfiliale en uitdruklike kroonlyste verryk die daklyne verder. Sandsteen detailwerk soos lyste en sluitstene is algemeen en stoepe word van grys leiklipplate gemaak. Vensters word ritmies en soms in pare, op gelyke afstande geplaas.

Die volumetriese vyfndeling kom voor in die fasades van die Artilleriekaserne en die Staatsmodelskool en indien die gietyster-reënwaterpype as fasade-indeling gereken word, ook by die Compolgebou, waar dit dan net op die oppervlak is.

Met die uitsondering van die 'Manschappen Kaserne' (Artilleriegebou) wat van meet af aan 'n integrerende deel van die Artillerieterrein uitgemaak het, en die 'Offisiers- en onderoffisiershuise in Artillerieweg (kyk bespreking 3.7.3.3) is al die geboue tot op die straatgrense beplan en gebou. Die voordeur kon dus direk vanaf die straat bereik word. (By die Staatsmodelskool is daar 'n heininkie voorsien - rede onbekend, maar waarskynlik die veiligheid van die kinders.)

Die twee verteenwoordigende geboue is op sentrale as geplaas ('Nieuwe Kantoorgebou', 'Potchefstroom se Landdrost-, Post en Telegraafkantorens') met 'n sentrale ingang terwyl die ingange van die Staatsdrukkery op die nuttigste posisies geplaas is vir publieke toegang.

3.8 DEPARTEMENT SE OOGMERKE MET BETREKKING TOT BEDRYFSINGESTELDHEID.

Wierda word van meet af aan as die enigste hoof van die Departement aangestel, wat beteken dat hy in totale beheer is. Sy titel is dan ook aanvanklik 'Gouvernements Ingenieur en Architect' (Rex 1974:372). Hy ontwerp, en hy is ten volle verantwoordelik vir al die geboue, paaie, brûe, bestek (of hoeveelheidslyste) en spesifikasies. Dit is opmerklik dat hy die Departement bestuur sonder 'n geskrewe stel bouverordeninge, waaruit afgelei kan

word dat hy die planne, ook van die streekskantore, persoonlik sou nagaan. Dit blyk 'n bomenslike taak te gewees het en soms slaag hy nie heeltemal daarin om ten volle beheer uit te oefen nie, soos by die Artilleriery (kyk 3.7.3.3) en die 'Potchefstroom se Landdrost-, Post- en Telegraafkantore'.

Selfs die klerke in sy Departement werk onder hom, en hy stel self die jaar se vooruitbeplanning, asook die 'balansstaat' op van wat tot stand gekom het in die Departement, (waarskynlik darem met die klerke se hulp) (TAB ZAR 141). Hierin word 'n volledige beskrywing van elke gebou gegee, asook 'n volledige uiteensetting van boukoste. 'Ekstra's' word duidelik beskryf en gemotiveer.

Hierdie stelsel van totale beheer was slegs moontlik in die redelik beperkte omvang van die 'Publieke Werke' se bou-aktiwiteite. Die regering was nie ryk nie, en daarom word net die nodigste geboue gebou. Aan kwaliteit ontbreek dit nie, en waarskynlik was die idee om op hierdie wyse oor die jare, dorpe met stede bou en -argitektuur van gehalte daar te stel.

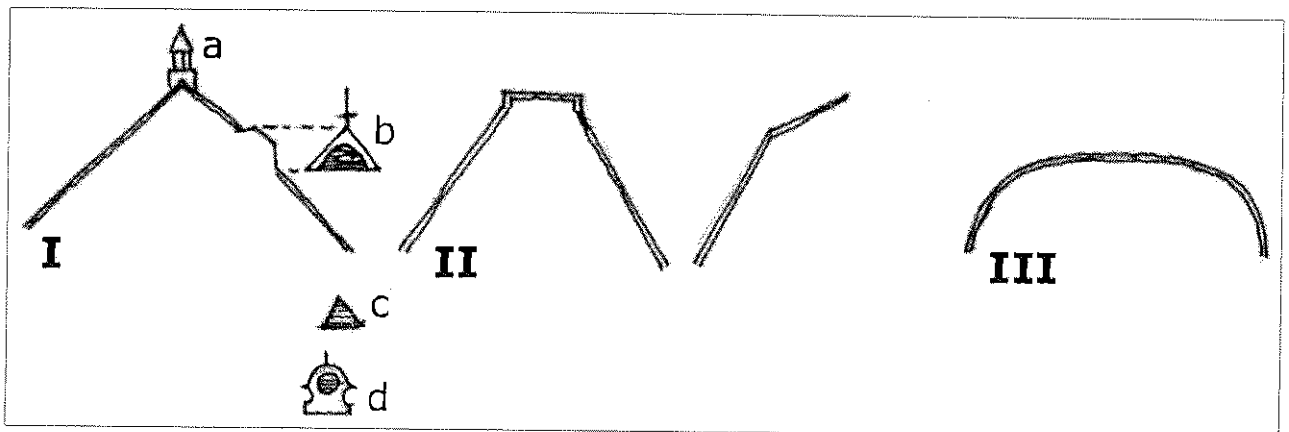

Fig. 3.43a: Tipiese dakvorms en ventilators

- I. Staandak van sink met gewefente: Staatsmodelskool, Staatsdrukkery, Artilleriery.
Staandak van sink met wolwe-ente: Staatsartilleriekaserne, Artilleriery.
  - II. Mansard-dak van sink: Compo, Potchefstroom 'Landdrost-, Post- en telegraafkantore'.
In albei gevalle is kantversierings saam met die mansard-dak gebruik.
  - III. Afgeplatte sink koepel: Potchefstroom 'Landdrost-, Post- en telegraafkantore'. Waarskynlik geskoei op die voorbeeld van die Ou Raadsaal met soortgelyke koepel in koperplaat. Later word 'n soortgelyke koepel op die Paleis van Justisie gebruik.
- a. regop ventilator: Staatsmodelskool, Staatsartilleriekaserne.
  - b. Groot ventilator: Staatsmodelskool en Staatsartilleriekaserne.
  - c. Gewone driehoekventilator: Staatsdrukkery.
  - d. Ronde ventilator: 'Nieuwe Kantoorgebou', Artilleriery, 'Potchefstroom Landdrost-, Post- en telegraafkantore' en ander verteenwoordigende staatsgeboue.

Wat materiaalgebruik aanbetref, speel beskikbaarheid 'n bepalende rol. Transvaalse sandsteen en Kirknessbaksteen (die klei was goed en volop) was goeie boumateriale en plaaslik bekombaar. Sink was lig en maklik om te vervoer. Vir deure is beukehout verkies

(PW 167/227) wat waarskynlik ingevoer moes word en dan per ossewa aangery is na Pretoria. Heel gou het Wierda dus die plaaslike inheemse houtsoorte leer ken, want vir Compol se vensters word kiaathout voorgeskryf (PW 169/377).

Die aanpak van die Departement is kontekstueel en individueel in terme van gebruike wat na vore gebring word deur die gebruik van detail soos hoekingange (kyk 3.9; 6.6) en die verhouding van die materiale tot mekaar (kyk 6.7). Onder leiding van Sytze Wierda, is daar binne die bestek van 'n paar jaar 'n hele aantal geboue met uiteenlopende gebruike ontwerp. Die ooreenkoms tussen geboue soos die Paleis van Justisie, Ou Raadsaal, Nuwe Goewermentsgebou en Artilleriebarakke is in die materiaalgebruik en kenmerkende vyfdelige fasadebehandeling (Holm en Viljoen 1993:25) van fasades wat volumetries geïnterpreteer behoort te word (kyk 6.6). Holm en Viljoen (1993:23) voer tereg aan dat Wierda se bydrae tot die Suid-Afrikaanse argitektuur hoofsaaklik konseptueel is, maar peil waarskynlik nie die ware rol van die detail nie.

Ongelukkig bestaan daar nie meer volledige reekse sketsplanne en werkstekeninge met kommentaar in die Transvaalse Argief nie. Dikwels bestaan daar maar slegs een plan of aansig per gebou.

'n Belangrike aspek van Wierda se ontwerpe is die plasing van die geboue, om te front aan die belangrikste plein of straat (kyk Fig.3.51). Volgens die gebruik van die tyd, oriënteer hy nie na die son nie. Hy verstaan egter wel die impak van die klimaat en maak daarvoor voorsiening deur stoepe (byvoorbeeld oos- en westekant, Staatsmodelskool) en ventilators wat verbind is met kanale in die mure met verstelbare sierroosters in die vertrekke en hoë geventileerde dakruimtes.

3.9 WIERDA SE DEPARTEMENT SE OOGMERKE MET BETREKKING TOT KULTUURSTELLING.

President Paul Kruger en sy Volksraad het besef dat die witgekalkte grasdakgeboutjies om Kerkplein, in der waarheid 'n diplomatieke verleentheid vir die Republiek was en dat geen land 'n onderhandelingsstryd met die pronkerige, Victoriaanse Brittanje kon aanknoop met 'n gebrek aan verteenwoordigende geboue nie (Holm en Viljoen 1993:15). Waardigheid was vir die President 'n baie belangrike doelwit (Holm en Viljoen 1993:17). Dit was ook

Fig 3.44: Braamfontein poskantoor (bo) en Jeppestown poskantoor (onder) – die 'Publieke Werken' se enigste gestandaardiseerde poskantore, wat steeds elkeen uitkenbaar bly aan afsonderlike detailafwerking. Poskantore, as nutsgeboue, se indaane word op die hoeke oeblaas (Norwich 1986: 94.139).

belangrik dat nuwe regeringsgeboue die sin vir waardes van die volk moes weerspieël, om so die aansien van die nuwe Republiek na buite te help opbou en vestig.

Sytze Wierda het homself met die lot van die Republiek en die ideale van sy leiers vereenselwig en het deur die idealistiese en entoesiastiese aanpak van sy werk, die lede van sy personeel sodanig geïnspireer dat hulle as landsburgers en deel van die nasionale geheel opgetree het. Heelwat van hulle was teen 1899 genaturaliseerde landsburgers (CCS 283 706/01) en die meeste van hulle het aan die Republiek se kant aan die oorlog deelgeneem, as lede van die Hollanderkorps (I.B.B. 31 CD1553:37-39), soos uiteengesit in hoofstuk 4.

Van Wierda is verwag om behoorlike beheer oor die groeiende bou-aktiwiteite van die uitbreidende jong staat uit te oefen, terwyl hy vir die patriargale 'Zuid Afrikaansche' regering met sy doelgerigte Staatspresident 'n gepaste argitektuur en stedeboekuns moes

vind, wat die regering waardig sou wees. Hy plaas daarom sy staatsgeboue frontaal, formeel en streng aksiaal op prominente plekke aan pleine of vistas, kordaat teenoor die wêreld met 'n gees van trots en standvastigheid (Holm en Viljoen 1993:64). Die Z.A.R.-styl sien daar meestal simmetries uit, met 'n sterk manlike voorkoms, in bewuste teenstelling met die nadruklik vroulike, asimmetriese Victoriaanse (Britse) geboue van dieselfde periode. Wat die formele staatsargitektuur aanbetref, het Wierda duidelik 'n helderomlynde beeld voor oë, wat hy mettertyd ook aanpas by nutsargitektuur (kyk ook 6.6,7). In sy hoeksteenleggingstoespraak by die 'Staatsgebouw' of Raadsaal (Holm en Viljoen 1993:26), verwys president Kruger baie pertinent na die 'denkbeelden' van die argitek, wat betekenisvol is, aangesien dit daarop dui dat Wierda waarskynlik sy idees met die President bespreek het. Volgens Holm en Viljoen (1993:26) wys die portiek met sy balkon bo-oor byvoorbeeld op die aanwesigheid van die hoogste gesag in die land - veral as dit vergelyk sou word met 'n Wes-Europese keiserlike paleis. Wierda poog verder om deur middel van sy massabehandeling, klassieke strengheid, materiaalgebruik en aanwending van beeldhouwerk in al die regeringsgeboue die Volksraad se lewensbeskouing en ideale uit te beeld (Holm en Viljoen 1993:35).

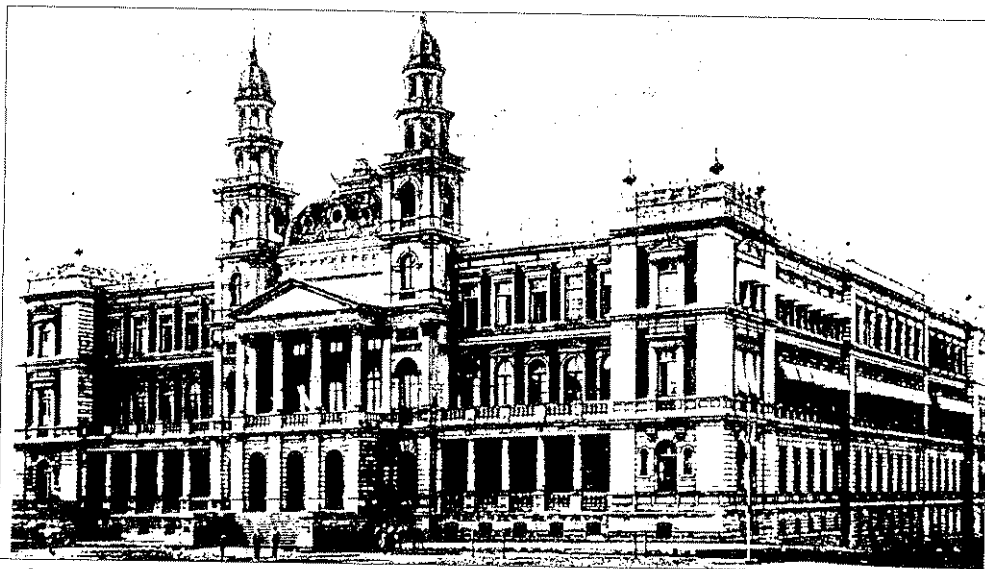

Fig. 3.45: Wierda beeld die forsheid van sy regering uit deur sterk massabehandeling in die Paleis van Justisie. Die beelde wat die borswing moes versier en leeubeelde aan weerskante van die hooftrap het agterweë gebly. (TABA 20302) Op sigself beskou, skep die twee torings 'n kompetisie met die 'corps avant' van die middel-deel. In die geselskap van al die ander torings op die plein en veral die kerkoring, verander die geheelprent weer.

In teenstelling hiermee, word die ingange van nutsgeboue soos die poskantore (kyk Fig. 3.44) nie beklemtoon nie, maar op straathoeke geplaas vir toeganklikheid, soos by ander kommersiële geboue van die tyd. Terwyl die stedeboekondige patrone deurgevoer word, word detail dus aangepas.

Wanneer daar gekyk word na die boeke wat in die kantoor van die Departement 'Publieke Werken' teenwoordig was, afkomstig uit veral Duitsland (meer bepaald Pruise) en Frankryk, dan is daar een argitek wie se naam as moontlike rolmodel vir Wierda na vore tree: die Pruisiese argitek Karl Friedrich Schinkel, wat gedurende sy lewe en daarná 'n bepalende invloed op die Wes-Europese argitektuur uitgeoefen het.

3.9.1 Karl Friedrich Schinkel en Johann Gottlieb Fichte.

Die belang van die Pruisiese argitek, Schinkel (1781-1841), se bydrae word veral gevind in sy filosofie dat argitektuur die hoogste uitdrukkingsvorm van 'n beskawing verteenwoordig. Hy lewe hierdie credo uit en strewende daarna om sy omgewing te verryk deur noemenswaardige argitektuur te skep vir latere generasies. Sy bydrae en erkende sukses as hoofargitek van Pruise lê nie net in die ontwerp van die sogenaamde 'Hoofmonumente' (Pundt 1979:8) in Pruise nie, maar veral in die vorming van denke aangaande argitektuur in die daaropvolgende geslagte, en oor die volgende dekades.

Schinkel se boek, 'Sammlung Architektonischer Entwürfe' (1819) word in die negentiende eeu as die mees-bestudeerde standaardwerk oor argitektuur in Duitsland beskou (Pundt 1979:5) en word selfs in anderstalige lande wyd gelees en bestudeer vanaf die boek se verskyning, tot lank na die laaste uitgawe in 1873. Sy invloed geld in so 'n mate, dat sy studente hulle self met trots 'Schinkelschüler' noem. Dit sou nie vergesog wees om aan te neem dat 'n belese argitek van Europese oorsprong soos Wierda van hierdie boek moes kennis dra nie.

Op 30 September 1807 lewer die invloedryke Duitse filosoof, Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) sy beroemde patriotiese lesing: 'Reden an die Deutsche Nation.' Teen hierdie tyd was Schinkel reeds een van sy profete en neem hy sy werke gereeld saam wanneer hy reis; veral die boek 'Die Bestimmung des Menschen'-(1800) (Watkin & Mellinghoff 1987:91). Fichte se konsep van morele roeping help Schinkel om sy visie, en meer in besonder sy kultureel-politiese aspirasies in terme van argitektuur vir Pruise, te formuleer (Watkin & Mellinghoff 1987:91). Sy idees is dus nie lukraak saamgestel nie, maar stewig gefundeer in die nasionaal-idealitiese kultuurpolitiek wat deur Fichte voorgestaan is.

Wat materiaalgebruik aan betref, het Schinkel gepoog om materiale en tegnologie sodanig

te bemeester dat sy artistieke- en kultuurpolitieke ideale nie aan bande gelê sou word nie. Hy is van vroeg in sy loopbaan beïnvloed deur die ongepleisterde baksteen-argitektuur van die middeleeuse Brandenburg en Oos-Pruise. Op sy Italiaanse reise word hy verder beïndruk deur die baksteen-argitektuur van Bologna en Ferrara en in 1816 ondersoek hy die Hollandse baksteenboutradisie onderwyl op reis in Nederland en Vlaandere. Gevolglik kan hy met reg 'n meester in die gebruik van baksteen en terra-cotta genoem word.

Fig. 3.46: Allgemeine Bauschule: Schinkel. (Hazlett 1989:117). Die natuurlike strewe na 'n sentrale ingang word hier opgeoffer aan strukturele konsekwentheid: die pilasters tussen die hoofdeure is deurlopend. Selfs die hoekpilasters wat gewoonlik beklemtoon word, verbreek nie die reëlmatigheid nie. Duitse argitekte onder wie Gilly en Schinkel, volg hierin die Franse revolusionêre argitekte na (Kaufmann 1966:117). Die rasoniele speel hier 'n groot rol. Wierda verkies egter die Baroksisteem van aaneenskakeling, integrasie en skakering.

Die hoogtepunt van sy baksteen-argitektuur is die 'Allgemeine Bauschule' in Berlyn (1831-1835). Schinkel was op sy besoek aan Engeland in 1826 wel beïndruk deur die utilitarisme van die baksteen- en gietyster nywerheidsargitektuur daar, maar het hom sterk uitgespreek teen die totale gemis aan estetiese waarde daarvan (Carter 1980:31).

3.9.2 Schinkel se invloed op Sytze Wierda

Dit is bekend dat Schinkel in die huis van die Gropius-familie geloseer het (Carter 1980:28) en 'n sterk invloed uitgeoefen het op argitek Martin Gropius (1824-1880), een van die argitekte wie se werk herhaalde male voorkom in '*Architectonische Studien-Blätter*', een van die reekse boeke wat stellig deur Wierda en sy argitekte as naslaanwerke gebruik is (kyk 3.5). Volgens Pundt (1979:8) het hy ook 'n sterk invloed op latere argitekte soos Walter Gropius (1883-1969 en familie van Martin Gropius) en Peter Behrens uitgeoefen.

Dit word hier gestel dat Wierda self op direkte wyse ook deur sy werke en geskifte beïnvloed kon gewees het. Hierdie direkte invloed is hipoteties van aard, terwyl die indirekte invloed deur die destydse algemene professionele klimaat en opleiding sonder enige twyfel bestaan.

Daar bestaan verder 'n sterk ooreenkoms tussen Schinkel se posisie in Pruise aan die begin van die negentiende eeu en Wierda se posisie in die Z.A.R. teen die einde van dieselfde eeu. Beide bevind hulle in 'n paternalistiese staat, wat, bedreig deur 'n mag van buite, 'n opwelling van patriotisme binne die grense tot gevolg het. In Schinkel se geval, deurleef Pruise aanvanklik die bedreiging deur Napoleon, en verloor dan in 1807 by Tilsit die helfte van sy grondgebied aan Frankryk (Carter 1980:22). Sowel Schinkel as Wierda, word as hoof van openbare werke in hulle lande aangestel met vetoreg oor alle ontwerpwerk en met volle beheer oor hul departement se finansies.

Die goeie verstandhouding en wedersydse respek wat bestaan het tussen Bismarck en President Paul Kruger (Van der Walt 1977:376), bevestig die vermoede verder dat òf President Kruger, òf Staatsekretaris Leyds die Z.A.R. se 'Publieke Werken' Departement kon geskoei het op die lees van die uiters effektiewe Duitse stelsel. Dit is trouens bekend dat Staatsekretaris Leyds gemoeid was met die vorming van meer as een staatsdepartement (Van Niekerk 1985:44-50).

Wierda se belesenheid moes uiteraard sy stylkeuse beïnvloed het. Sy gebruik van ongepleisterde baksteenoppervlakke is, alhoewel in ooreenstemming met Nederlandse boutradisie, tog nader aan die vrye variasie op die Renaissance-tema in rooi baksteen en klip, wat eie is aan Schinkel se latere werk, byvoorbeeld in sy huis vir T.C. Feilner in 1828.

Net soos Schinkel in die negentiende eeu in Pruise deur sy kapasiteit as toesighoudende beampte oor alle staatsbouwerk, verseker het dat daar 'n vaste styl vir openbare geboue gevestig word, het Wierda 'n deurlopende styl vir die Z.A.R. geskep (kyk 3.9.3).

3.9.3 Die Departement se gevolglike kultuurstelling.

Hierdie kultuurstelling is die gevolglike afleiding van die ikonologiese of simboliese vertolking soos uiteen gesit in 1.2.

Sytze Wierda het verkies om die argitekte wat in sy Departement werksaam was, self op te lei, en so te verseker dat die groep as 'n sterk eenheid saamwerk. Dit beteken op kultuurpolitieke gebied dat 'n beduidende invloed uitgeoefen kon word om die land se beeld te vorm en versterk, deur die regte argitektuur en stedebou toe te pas. Dat hy geslaag het in sy doel om sy argitekte te inspireer met sy idealisme, blyk uit die groot aantal van hulle wat met oorgawe die land en sy probleme hul eie gemaak het. Dit dui op die tipe moraliteit en patriotisme wat teen die einde van die agtiende eeu deur Frederik die Grote van Pruise bepleit is en aanleiding gegee het tot werke soos die uitbou van die teorie van etniese idealisme van Fichte (Tsanoff 1972:192) en Schinkel (Watkin & Mellinghoff 1987:61).

Paul Kruger en sy Staatsekretaris, dr. Leyds, het 'n soortgelyke politiese koers as Bismarck ingeslaan, heel moontlik met sy voorbeeld in gedagte. Hy het dit sy plig geag om teen die veranderende en onrustige weë van die samelewing, industrie en politiek van sy tyd, 'n vaste koers te stuur en konserwatiewe mikpunte na te streef, om uiteindelik sy groter doel te bereik (Evans 1998:-). Die nasionale styl van donkerkleurige baksteengeboue met kliplyste en -afwerkings (Hitchcock 1969:224) wat gedurende Bismarck se tyd in Berlyn opgerig is, lyk in der waarheid baie soos die Z.A.R. se geboue wat deur Wierda en sy span argitekte ontwerp is.

Wierda het verder ingesien dat die wese van sy opdrag meer as net akkommodasie behels het, en dat Pretoria mettertyd in 'n hoofstad moes omskep word. Gedurende dieselfde tyd was Berlyn besig om as nuwe hoofstad van 'n nuwe nasionale staat gevestig te raak na die Frans-Pruisiese oorlog. Daar bestaan 'n groot moontlikheid dat Wierda, Berlyn, wat geskoei was op die voorbeeld van Hausmann se ontwerp van Parys, as voorbeeld gebruik het in sy visie van 'n hoofstad vir die Republiek. Wierda se Raadsaal, wat 'n hele straatblok beslaan, is in pas met hierdie konsep (Holm 1998:64). Die ontwerp het ook baie in gemeen met sy ontwerp vir die Amsterdam-Beursgebou kompetisie, wat deur H.P. Berlage gewen is en lyk of dit direk beïnvloed kon gewees het deur Paul Wallot se 'Reichstag'-gebou in Berlyn (1882).

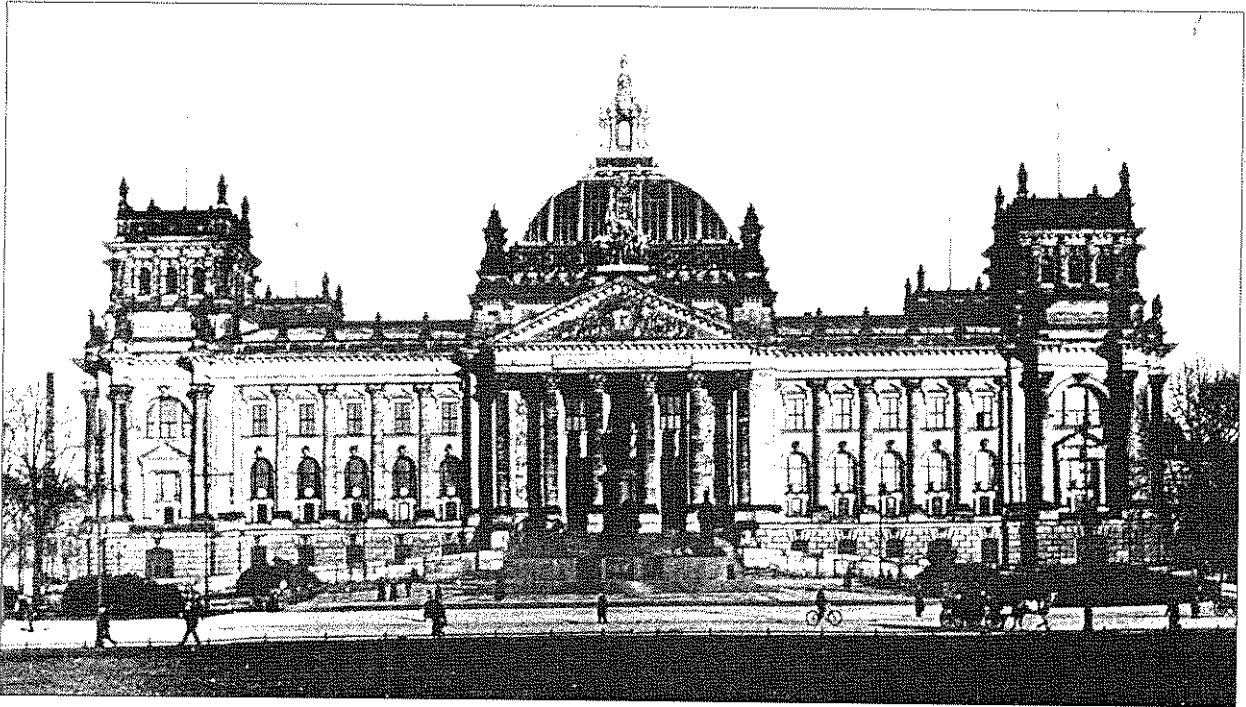

Fig. 3.47: 'Reichstag'-gebou, Berlyn, (1882): Paul Wallot argitek. Hierdie foto is gevind in die Transvaalse Argief, wat aanduidend kan wees dat Wierda die foto as voorbeeld gebruik het. (TABA 4752).

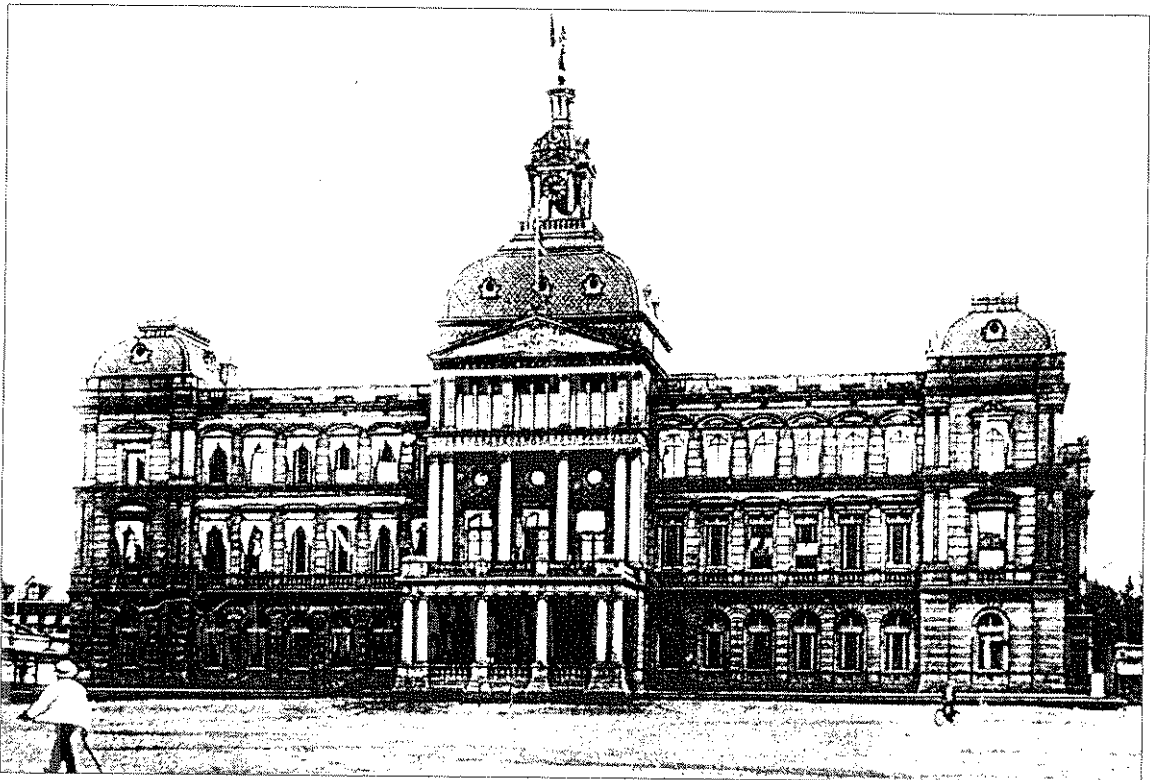

Fig. 3.48: Wierda se 'Gouvernementsgebouw' of die Ou Raadsaal. (TABA 20303)

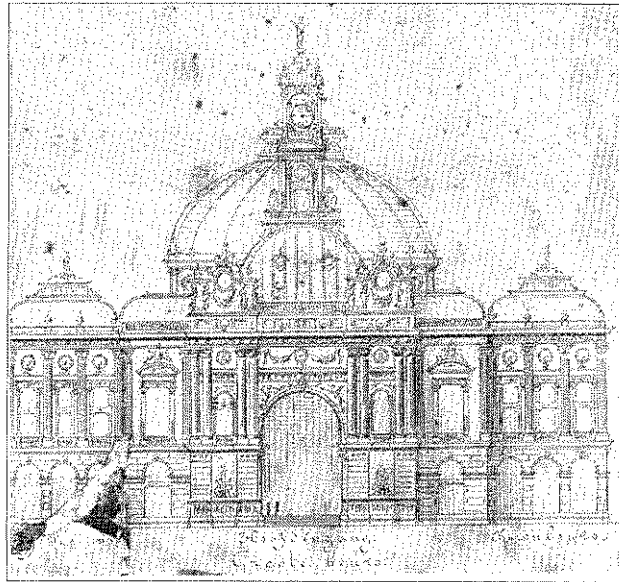

Fig. 3.49: Wierda se Beursgebou – ontwerp vir Amsterdam (Holm en Viljoen 1993:29).

Holm en Viljoen (1993:3-12) voer met oortuiging aan dat Wierda Paul Kruger se standpunt van nougesette wet en orde ('Eendragt Maakt Macht') teenoor die gewilde popularisme van sy voormalige politieke teenstander, Stephanus Schoeman, stel deur hiërargiese orde en aaneenskakeling in stede bou te handhaaf. Omdat stadsbeplanning nie 'n aparte dissipline was nie, is aaneenskakeling met buiteruimtes net so belangrik geag as die gebou self. Hoe veral Pretoria verder sou ontwikkel met Wierda aan die stuur, bly 'n ope vraag, maar dit lyk waarskynlik dat 'n plaaslike interpretasie van die Berlyn/Parys-patroon sou ontwikkel het.

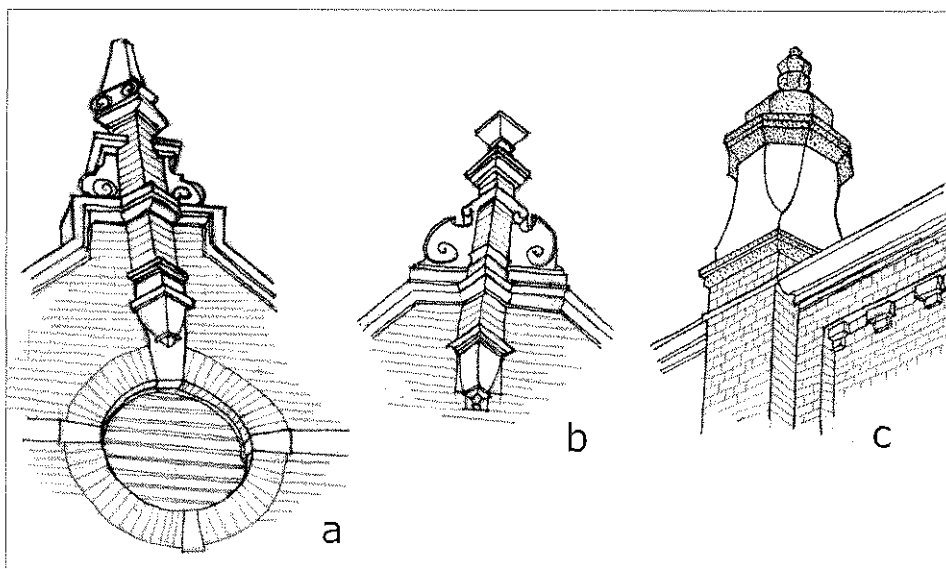

Fig. 3.50: Tipiese filiale.

a: Staatsmodelskool: sandsteen-filiale verbind met sandsteenbande en dekklip op borswerings.

b: Artillery-huise: 'n enkele sandsteen-filiaal per huis druk die Z.A.R. se stempel af.

c: Staatsdrukkery: Die boonste deel van die filiaal in hierdie nutsgebou is van terra-cotta gemaak, en in plek van 'n sandsteen-kroonluis word 'n baksteenkorbeel gebruik.

Dit wil voorkom asof die verskeidenheid van detail in die argitektuur wat deur Wierda en sy Departement geskep is miskien in die verlede geringgeskat, of misgekyk is deur navorsers. Hy verseker intussen deur die stedelike hiërargiese orde wat hy daarstel (kyk 6.5) en argitektoniese kultuurstelling wat hy ook hiërargies implementeer (kyk ook 6.6 en 6,7) dat die stad logies en harmonieus verder moet ontwikkel. Om die stadskern is die mees verteenwoordigende geboue, wat ook die meeste beelde en torings het en grotendeels uit sandsteen bestaan, met rooi baksteen as aksent (kyk Fig.3.48). Soos wat 'n mens verder van die stadskern weg beweeg, word die verhouding baksteen tot sandsteen meer en die geboue eenvoudiger, alhoewel die patrone dieselfde bly. Langs belangrike roetes soos Van der Waltstraat, word die belangrike openbare gebruikgeboue, soos die Staatsmodelskool geplaas, wat duidelik ook 'n mate van 'n verteenwoordigende rol gehad het (kyk Fig.6.2).

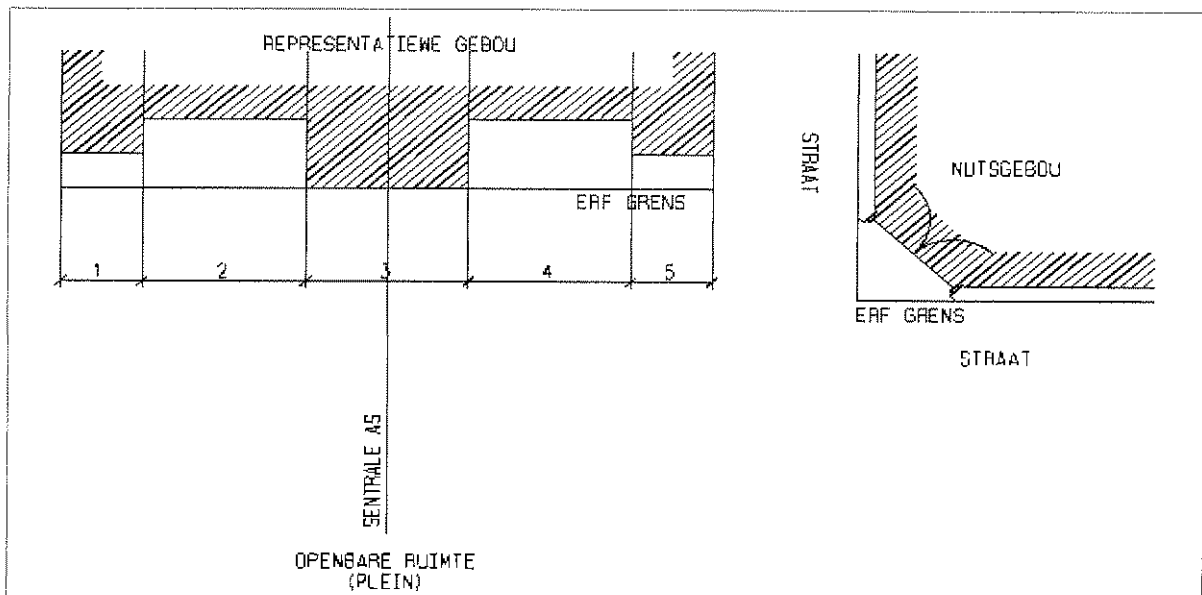

Fig.3.51: Verteenwoordigende geboue word meestal sentraal op openbare ruimtes geplaas en is ontwerp volgens die vyfndeling. By nutsgeboue word die ingang meestal op die straathoek geplaas.

Wierda skep vir die Republiek 'n deurlopende boustyl wat bestaan het uit sandsteen- en rooi baksteengeboue, gewoonlik volgens die vyfndeling wat volumetries aangewend word en tot op die erfgrense gebou is, met uitdruklike kroonlyste en sierlike daklyne en ventilators. Hier word duidelik onderskei tussen belangrike openbare staatsgeboue wat simmetries om 'n as, met duidelike torings en baie sandsteen ontwerp is en nutsgeboue waar die ingang dikwels op die hoek van die straat geplaas is (byvoorbeeld die Braamfontein- en Jeppestown poskantore), en waar heelwat minder sandsteendetail gebruik word (kyk 6.7, bespreking van materiaalgebruik as deel van kultuurstelling). Dit is duidelik dat hy 'n ryk, maar homogene stadsbeeld voor oë gehad het.

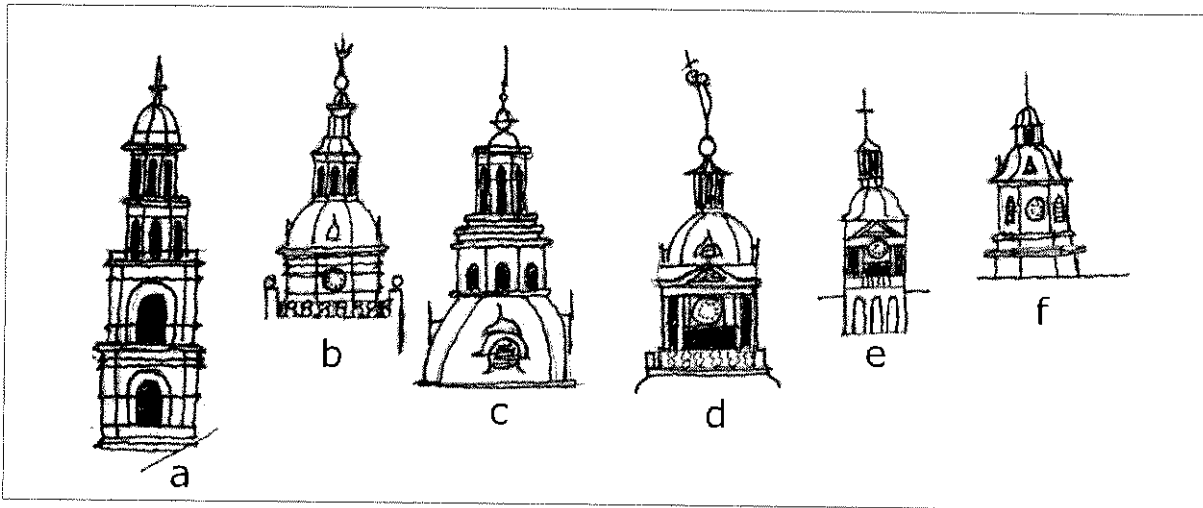

Fig. 3.52: Z.A.R. toringspitse. a: Paleis van Justisie; b: Gereformeerde kerk; c: Grootse kerk; d: Ou Raadsaal; e: Rissikstraat poskantoor; f: Artilleriebarakke.

Die tekstuur van die torings is soortgelyk aan die noord-Duitse argitektuur in 3.3, 3.16 en 3.17 en skep 'n interessante, kantagtige stad-silhoeët waarin deursigtigheid 'n belangrike rol speel. Die toringspitse van die verteenwoordigende geboue (a en d) en kerke (b en c) het meer detail en tekstuur en is ook hoër as dié van die poskantoor (e), 'n nutsgebou. Die Artilleriebarakke se toring is stomp en relatief eenvoudig.

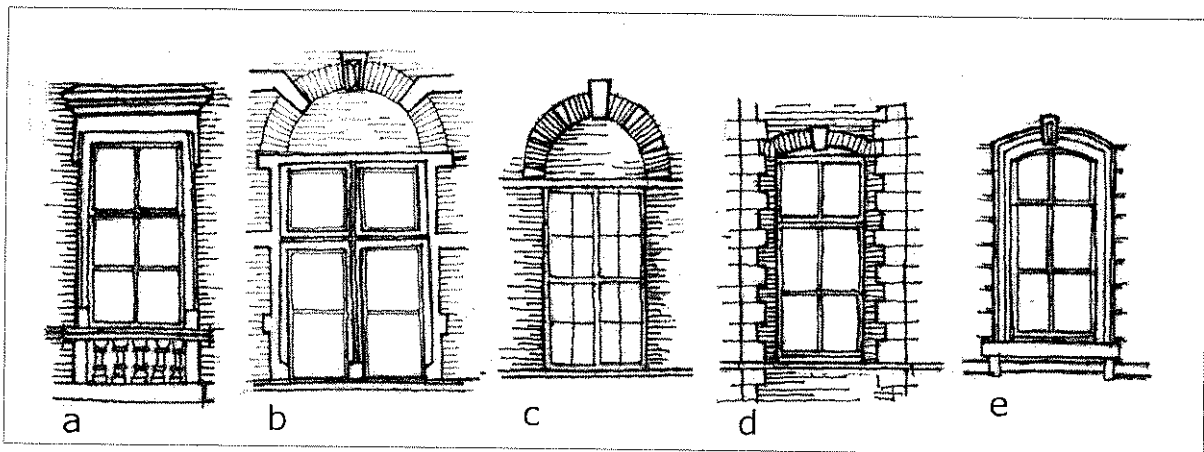

Fig. 3.53: Tipiese vensters. (nie volgens skaal).

- a: 'Nieuwe Staatsgebou': hout skuiframe in sandsteen omranding.
- b: Staatsmodelskool: sandsteenraam (tussenstyl en kalf) met houtswaairame in houtsubraam.
- c: Staatsdrukkery: hout skuiframe. Slegs sandsteen sluitstene, vensterbank, en lysie bo venster.
- d: Artilleriery: hout skuiframe met slegs 'n enkele sandsteen sluitsteen, vensterbank en buitehoeke.
- e: 'Potchefstroom Landdrost-, Post- en telegraafkantore': houtraam in sandsteengebou.

3.10 SAMEVATTING.

Wierda het as leier van die Departement, hom inderdaad met die strewe van die Z.A.R. vereenselwig. Die hipotese wat gestel is in 3.1 is dus juis bevind.

Hy het sy personeellede in so 'n mate besiel en gemotiveer met hierdie ideale, dat die meeste van hulle as landsburgers van die Z.A.R. genaturaliseer is en as sodanig opgetree het.

HOOFSTUK 4: DIE ANGLO-BOEREOORLOG (1899-1902).

4.1 INLEIDING.

'Die vasstel van die invloed van die Anglo-Boereoorlog op die Departement', is die subprobleem wat in hierdie hoofstuk behandel word. 'Voor die besetting van Pretoria is die Departement reeds grootliks deur die oorlog gestrem; daarna is die Departement tot niet gemaak', volgens die gestelde hipotese.

Die invloed wat deur die oorlog op die Departement uitgeoefen is, hang af van die invloed wat die oorlog gehad het op die individue binne die Departement. Elke werknemer se lot word dus so vër moontlik nagegaan, ook ná die tot niet gaan van die 'Publieke Werken' Departement, na die oorgawe van Pretoria op 5 Junie 1900.

4.2 AGTERGROND.

Lord Alfred Milner se vrees, dat Afrikaner-nasionalisme die strategiese Britse posisie in Suidelike Afrika bedreig, het direk aanleiding gegee tot die tweede Anglo-Boereoorlog (Pretorius 1998:11). Sy diplomatieke strategie was uit en uit daarop gemik om 'n stryd oor die Uitlander-vraagstuk met die Z.A.R. uit te lok. Die vraagstuk moes as voorwendsel dien om in die regering van die Z.A.R. te kan ingryp (Pretorius 1998:11). Nadat onderhandelinge tussen die regerings van Brittanje en die Z.A.R. in Bloemfontein misluk het (Mei 1899) was die Boereleiers van nuuts af oortuig dat hulle nie op Chamberlain en Milner kon peil trek vir 'n regverdigte onderhandelingsproses nie.

Die Britte was nie gewoond aan sterk teenstand in Afrika nie. In Januarie 1899 het die Britse en Egiptiese regerings byvoorbeeld 'n gesamentlike protektoraat oor die Soedan afgekondig (Pakenham 1997:690). Op 8 September 1899, stuur Brittanje 10 000 troepe na Suid-Afrika, sodat hul mag op die republikeinse grense op 22 000 te staan sou kom. 'n Britse ultimatum is opgestel, maar teruggehou totdat die troepe in posisie sou wees. Na die mislukte Bloemfontein-konferensie tussen Paul Kruger, Pres. M.T. Steyn (wat die verrigtinge gereël het) en Lord Milner, stel Staatsprokureur J.C. (Jan) Smuts 'n vurige vlugskrif 'Eene Eeuw van Onrecht', op. Hierin doen hy in die gebruikelike Nederlandse skryftaal van die tyd 'n beroep op die Boere: '*.. stoor u niet aan de mannen als Milner, Rhodes, Chamberlain en selfs niet aan de Britse Rijk, maar klem u vast aan*

de God onzer voorvaderen, en aan de gerechtigheid die soms langzaam handelt, maar nooit sluimer of vergeet! (Böeseken 1983:91).

Met die inhoud van hierdie vlugskrif in gedagte, rig Kruger en sy Volksraad op 9 Oktober 1899 'n ultimatum wat 48 uur van krag was, aan Groot-Brittanje. Die ultimatum is op 10 Oktober in Londen ontvang en met spot bejeën: op 11 Oktober 1899 breek die Tweede Anglo-Boereoorlog uit.

Europese lande het die oorlog met belangstelling en 'n soort afwagting bejeën. Alle oë was gerig op die suidpunt van Afrika (Pakenham 1997:690-1).

4.3 DEPARTEMENTELE BELEID TEN OPSIGTE VAN DIE OORLOG.

Met die naderende opmars van Lord Roberts, is al hoe meer burgers opgeroep na die slagveld. Omdat dit nie prakties sou wees vir alle amptenare om hulle poste meteens te verlaat nie, is 'n amptelike lys opgestel waarvolgens persentasiegewys vasgestel is hoeveel amptenare per regeringskantoor afgestaan mag word om te gaan veg.

Die amptelike persentasie vir die 'Publieke Werken' Departement was, volgens Van Vreden (1955:94), vyftig persent van die 110 amptenare wat teen die uitbreek van die oorlog daar werksaam was. Van hulle het 57 aan die begin van die vyandighede reeds togetree tot die stryd.

Teen 30 April 1900, het die Waterleiding- en Verligtingsmaatskappy in Pretoria, op een Britse onderdaan na, heeltemaal ontbind op aandrang van die 'Commissie re hersiening Britsche Permitten'. Wierda en sy Departement neem in die krisis ook die werk van hierdie maatskappy oor. Sy assistent in hierdie taak is Van Wijngaarden, 'n ingenieur in die Departement. Teen Mei 1900 het nuwe oproepbevele vanaf die fronte Pretoria bereik, sodat slegs die mees onmisbare amptenare in Pretoria moes agterbly (Van Vreden 1955:89,94).

Dit is bekend dat Wierda tot met die Britse oornam van Pretoria op sy pos gebly het (Holm en Viljoen 1993:64) en nie in die oorlog geveg het nie.

4.4 DIE BRITSE DEPORTASIEBELEID.

President Paul Kruger het Pretoria op 29 Mei 1900 verlaat, en op 5 Junie 1900 is die stad aan Lord Roberts oorhandig. Generaal Louis Botha het van Lord Roberts en sy troepe soortgelyke beskerming vir vrouens en kinders verwag as wat die Boeremagte vroeër in die oorlog aan die inwoners van Ladysmith gegee het (Ploeger 1990:20:23). Dit het egter nie gebeur nie.

Fig. 4.1: Lord Roberts (Engelbrecht 1952:73).

Op 20 Junie 1900 is die 'Government Relief Committee' in die lewe geroep, waaronder die gesinne wat in die stad oorgebly het, afgesny is van voorrade. Die bevolking in die stad het boonop voortdurend toegeneem, as gevolg van vluggende gesinne van die platteland wat 'n heenkome gesoek het. Hierop besluit die Britse owerhede om voeding te staak, en laat weet generaal Botha dat die behoeftige gesinne per trein na hulle gestuur word, sodat hy hulle kan onderhou. Die vrouens en kinders van Z.A.R.-burgers is in oop veetrokke na die Boerelinies in Barberton, Middelburg en Lydenburg gestuur (Ploeger 1990:20:24-20:36).

Teen Junie 1900 besluit Lord Roberts om die nie-genaturaliseerde werknemers van die N.Z.A.S.M. te deporteer en op 22 Junie word die Nederlandse regering deur sy konsuls

in kennis gestel dat ongeveer 1 400 N.Z.A.S.M.-amptenare en hulle gesinne na Nederland teruggestuur word. Hierdie syfer het teen 26 Junie aangegroei na 1 300 mans en 1 700 gesinne.

Op 1 Junie, begin maj. R.M. Poore, die hoofvoos van die Britse Militêre Hoofkwartier in Pretoria, 'n memorandum wat die Britse deportasiebeleid beskryf. Uitsetting het nou plaasgevind van alle vreemdelinge wat minder as vier jaar in die Republiek woonagtig was, met inbegrip van persone wat na die uitbreek van die oorlog Transvaalse burgerregte ontvang het (Ploeger 1990:23:27). Geen geregtelike ondersoek is toegelaat in verband met die deportasie van vreemdelinge nie en min of geen rede was goed genoeg om op hierdie lyste te beland. Die indruk ontstaan dat daar nie veel aandag gegee is aan die nasionaliteit van die uitgesettes nie, want daar kom Hollanders, Dene, Swede, Amerikaners, Franse, Duitsers, Russe en selfs gebore Transvaalse burgers op hierdie lyste voor. Volgens Ploeger (1990:24:37) is meer as 5 600 vreemdelinge van verskillende nasionaliteite in die tydperk vanaf Julie 1900 tot April 1902 gedeporteer. Die meeste van hulle was oorspronklik in Pretoria en Johannesburg woonagtig. Onder andere is privaat-argitek W.J.de Zwaan byvoorbeeld gedeporteer, sonder enige gegewe rede.

As amptelike rede aan die buitewêreld is aangegee, dat die Britse regering dit gebiedend noodsaaklik geag het om, om militêre redes, 'indigent persons and suspicious characters' te deporteer (Ploeger 1990:24:43). Nie een van die gedeporteerdes sou toegelaat word om gedurende die oorlog terug te keer nie en die Britse Hoë Kommissaris wou ook geen gedeporteerdes in die Kaapkolonie toelaat nie.

4.5 DIE HOLLANDERKORPS.

Dr. H. Coster, die voormalige Staatsprokureur, belê aan die begin van September 1899 'n vergadering met 'n aantal prominente Nederlanders om te besluit hoe hulle in geval van vredesbreuk aangewend kan word ter verdediging van hulle aangenome land. Dit gee aanleiding tot 'n massa-vergadering op 14 September 1899 in die Caledoniese saal, wat deur 800 Nederlanders en oud-Nederlanders bygewoon is. Op hierdie vergadering verduidelik B.G.V. de Witt Hamer (Kaptein in die Hollanderkorps) dat alle genaturaliseerde en stemgeregtigdes onvoorwaardelik opgeroep mag word. Hulle besluit daarop om 'n 'Hollanderkorps' te stig, waarby 'n paar Belge ingesluit is (Van Vreden 1955:8-11).

'n Formele brief aan die Staatsekretaris het hierdie 'vrywiliger troep' verbind tot 'mede te werken tot het handhaven van de onafhankelijkheid van de land' (SSR 13356/99).

Die korps het uit twee afdelings bestaan: 'n 'Afdeling Garnisoendiens' en 'n 'Afdeling Velddiens'. Garnisoendiens is verrig deur amptenare wat posisies beklee het wat dit vir hulle onmoontlik gemaak het om front-toe te gaan. Hulle is gebruik om spoorlyne en ander belangrike strategiese punte in Pretoria te bewaak. Die 'Afdeling Garnisoendiens' onder leiding van J. M. De Bruijn het 'n ledetal van 300 gehad, en het voortbestaan tot met die inname van Pretoria deur die Britse troepe, op 5 Junie 1900.

Die 'Afdeling Velddiens' onder kaptein B. G. Versélewel de Witt Hamer het 'n ledetal van 150 gehad wat in vyf pelotons ingedeel is, onder luitenant (Dr.) H.J. Coster, C.G.de Jonge, J.C. Goldman, R.W.Nijenes en Klaas van Rijsse (Ferreira 1977:6-14).

Die Hollanderkorps het net aan een veldslag deegeneem: die slag by Elandslaagte naby Ladysmith, op 21 Oktober 1899. Die Boeremagte met Hollanderkorps inbegrepe is verslaan en menige is as krygsgevangenes weggevoer (Ferreira 1977:12-14). Die slag was besonder bloedig, daar die Britse ruitery die vlugtendes agterna gesit, en met hulle lanse doodgesteek het. Volgens Pretorius (1998:14) het 46 van die Hollander Vrywilligerkorps op hierdie dag gesneuwel.

Fig. 4.2: Lede van die Hollanderkorps voor die slag van Elandslaagte
(Mc Fadden 1999: 38)

Generaal P.J. Joubert en Generaal J.H.Schoeman* het die Hollanderkorps en Duitse Kommando hierna beskuldig van onbekwame deelname en wou hulle nie weer toelaat om 'n eenheid te vorm nie. Nietemin kom sowat 80 Nederlanders en oud-Nederlanders teen die einde van November 1899 by Ladysmith byeen om die Hollanderkorps te laat herleef. Nadat hierdie, en ander pogings misluk het, sluit sommige van hulle aan by die vreemdelinge-legioen onder leiding van kol. G.H.A.V. de Villebois Mareuil. Die legioen is later deur 'n Rus, kol. E. Maximoff, aangevoer (Ferreira 1977:209,210). Sommige oud-Hollanderkorpslede het ook as enkelinge, of in klein groepies by die Boerekommando's aangesluit om daar verder te veg (Ferreira 1977:210).

Die gesindheid van die lede van die Hollanderkorps kom duidelik na vore uit hierdie stukkie geskiedenis: dat hulle, selfs na beskuldigings van Generaal Joubert, nog met oortuiging aan die oorlog deelgeneem het, om hulle aangenome land te probeer help bevry van Britse regering.

* Na Lincoln Schoeman, Hartbeespoort: (nasaat van Genl. Schoeman).

Dit is waarskynlik dat hulle met hul opleiding in die boubedryf minder bedrewe met die geweer en perd was as die boerebevolking. Die Nederlanders was ook nie die plaaslike veldlewe of -klimaat van kleins af gewoond, soos die boerseuns nie.

4.6 LOTGEVALLE VAN WERKNEMERS VAN DIE DEPARTEMENT GEDURENDE EN NÁ DIE OORLOG.

Hierdie lys is (deur die outeur) saamgestel uit inligting wat versamel is in die Staatsargief en uit ander bronne soos aangedui. Waar biografiese inligting ontbreek, is dit volgens die wete van die outeur nie in die Transvaalse argief beskikbaar nie

Klaas van Rijse: (Argitek). Luitenant van peloton V, Hollanderkorps, nie in aktiewe stryd betrokke nie (Ferreira 1977:192). Word in 1900 in Brussel as gedeporteerde regeringsamptenaar uitbetaal. (GZR 7368/00 61 deel 1).

Oorlede in die dorpie Velp, Nederland.

Jan Hendrik Hollenbach: (Argitek: kyk 3.3). Hy was 'n lid van die Hollanderkorps, peloton V, maar nie in aktiewe stryd betrokke nie.

Oorlede in Ermelo, 1914 (Ferreira 1977:184).

Herman Cornelis Luitingh: (Argitek) Veg as Luitenant-adjutant onder Genl. J.C. Smuts, word by Frederikstad in 1901 gewond en as krygsgevangene na Indië gestuur.

Na die oorlog word hy aangestel as die stadsingenieur van Potchefstroom. Oorlede in Potchefstroom in 1936 (Ploeger 1994:89).

Jan Brink Wijers: (Argitek) Hollanderkorps, afdeling garnisoendiens.

Na die oorlog: vennoot, Kraan en Wijers (Ploeger 1990:148). Oorlede in Pretoria, 1953 (Ploeger 1989:233).

Jan Hendrik Rutgers: (Tekenaar). Hy is gewond by die slag van Elandslaagte en word daarna in 1900 in Brussel uitbetaal as gedeporteerde regeringsamptenaar (GZR 7368/00 61 deel 1).

Gerrit Heijink: (Tekenaar, later argitek). Lid van Peloton V, gevange geneem by Elandslaagte, krygsgevangene op St. Helena (Ferreira 1977:183).

Werk vanaf 1908 vir D.P.W., tot met aftrede. Oorlede in Pretoria, 1945 (MHG 4635/45).

Simon Pieter Lindhout: (Tekenaar) Gewond by die slag van Elandslaagte en gevange geneem, krygsgevangene op St. Helena (Ferreira 1977:186).

Na die oorlog in diens van firma Kraan en Wijers, Pretoria. Oorlede in Pretoria, 1932 (Ploeger 1994:87).

Jan Hendrik Breijer jr.: (Tekenaar) Lid van Peloton IV, word vermis na die slag van Elandslaagte (Ploeger 1989:37).

Hendrik Siemerink: (Tekenaar) Hollanderkorps, nie in aktiewe stryd betrokke nie (Ferreira 1977:190)

Werk teen 1903 vir die D.P.W. (PWD 99 DE 1680), en woon later in Port Elizabeth (Ploeger 1989:194).

Johannes Willem Theijssen: (Tekenaar) Lid van die Hollanderkorps, nie in aktiewe stryd betrokke nie (GZR 7368/00 61 deel 1). Word in 1900 in Brussel uitbetaal as gedeporteerde regeringsamptenaar (SS R6162/96). Hy bly in Nederland, waar hy as hoof van polisie aangestel word (Ferreira 1977:190).

Jan G.P. Basslé: (Tekenaar) Gewond by die slag van Elandslaagte en daarna 'n krygsgevangene op St. Helena.

Oorlede in Nederland, datum onbekend. (Ploeger 1989:17).

Ernst Boursse:(Tekenaar) Word in 1900 in Brussel uitbetaal as gedeporteerde regeringsamptenaar (GZR 7368/00 61 deel 1).

Joseph Giselaire: (Tekenaar) Word in Augustus 1900 gedeporteer met sy vrou en vier kinders. As rede word aangegee dat hy as gevaarlik beskou word, aangesien hy 'n militêre kamp by 'Waterval' help ontwerp het (Ploeger 1990:24:38,39).

Charles Ferdinand Obermeyer: (Hoofopsigter). geen oorlogsrekords nie.

Werk teen 1903 saam met Wierda in 'n praktyk in Lovedaystraat, Johannesburg (Rex 1974:437).

Jan Willem van de Stadt: (Argitek, dan hoofopsigter).geen oorlogsrekords nie. Word in 1900 in Brussel uitbetaal as gedeporteerde regeringsamptenaar (GZR 7368/00 61 deel 1).

Johannes Gijsbertus Kraan: (eerste opsigter) Tree na die oorlog in vennootskap met J.B. Wijers in Pretoria. Oorlede in Pretoria in 1932 (Ploeger 1994:82).

Jacobus Coenraad Klasing: (Opsigter) Lid van die Hollanderkorps, peloton V (Ferreira 1977:185).

Word in 1900 in Brussel uitbetaal as gedeporteerde regeringsamptenaar (GZR 7368/00 61 deel 1). Oorlede in Pretoria in 1911 (Ploeger 1994:79).

Johannes Cornelis Gerritsen: (Opsigter). Hollanderkorps peloton I, gewond en gevange geneem by die slag van Elandslaagte. Krygsgevangene op St. Helena (Ferreira 1977:182).

F.T. Huijsse: (Opsigter). Hollanderkorps, peloton IV. Nie in aktiewe stryd betrokke nie (Ferreira 1977: 184).

Uit hierdie lys is dit duidelik dat die oorgrote meerderheid van die mense selfs na deportasie of krygsgevangeneskap, steeds burgerskap van hulle aangenome volk verkies het.

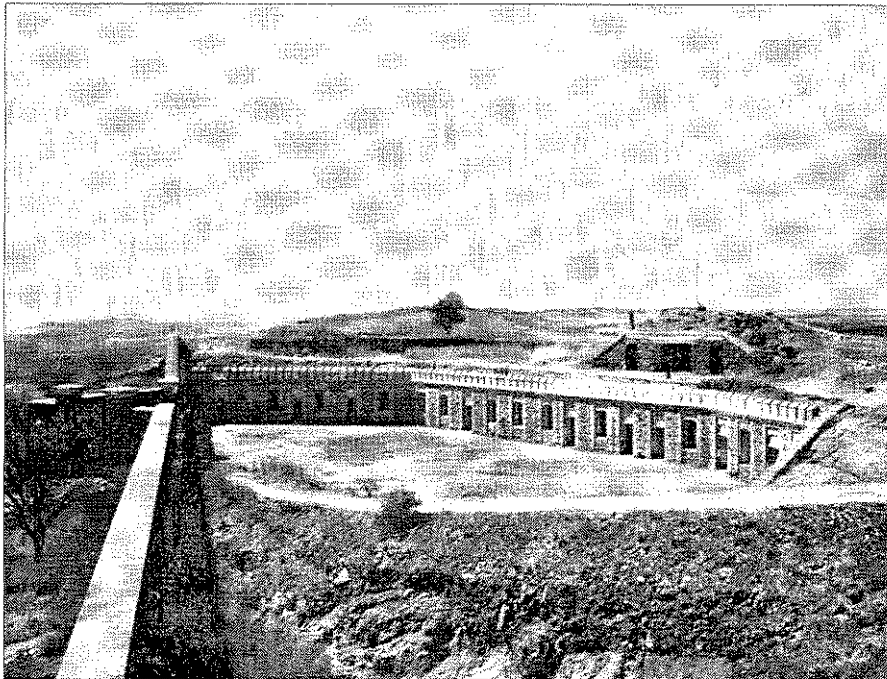

Fig.4.3: Skanskopfort, een van die vier forte wat na die Jameson-inval deur Wierda en 'n hoogs geheime kommissie om Pretoria gebou is Hierdie projek was van so 'n hoogs-geheime aard dat alle dokumente daaromtrent voor die inname van Pretoria vernietig is (Engelbrecht 1952:54). Die forte is vanweë hulle geheime aard nie in die Z.A.R. se lys van geboue (Tabel 1) ingesluit nie en word hier ingesluit vir volledigheid en om te wys hoe doelmatig elke fort ontwerp is, in teenstelling met die meerderheid Britse forte (kyk Fig.5.3).

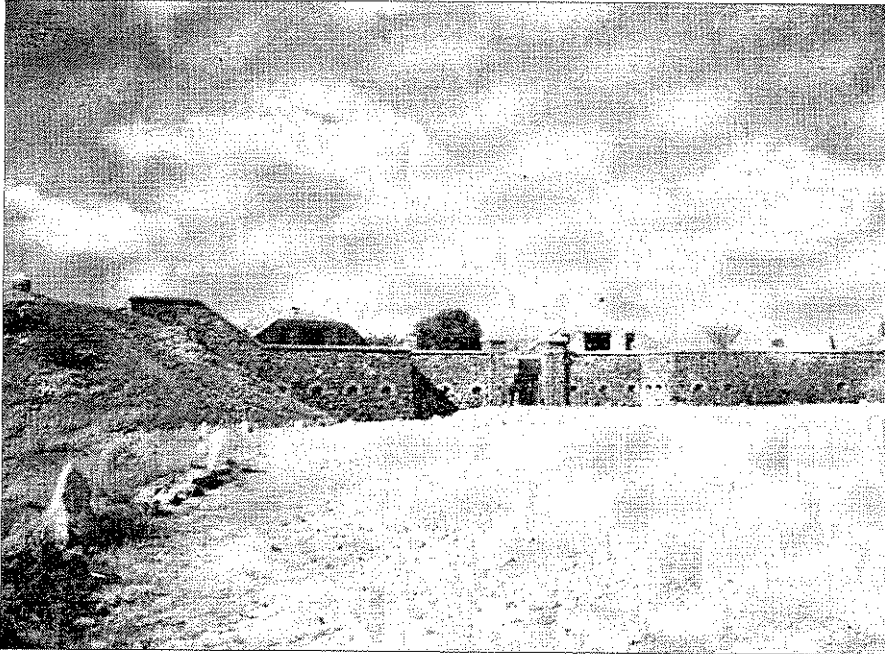

Fig 4 4 Klapperkopfort, die mees suidelike van die vier forte om Pretoria. Die forte is elkeen volgens die topografie ontwerp om in die landskap in te smelt. Die ander twee was Wesfort en Wonderboomfort. Saam was die koste van die vier forte £ 145 000. In die verdediging van Pretoria was dit nie so geslaagd nie, aangesien daar nooit 'n skoot uit gevuur is ter verdediging van die hoofstad nie. (Engelbrecht 1952: 54)

4.7 SAMEVATTING.

Die Tweede Anglo-Boereoorlog het 'n vernietigende invloed op die Departement gehad. Die hipotese is korrek bevind, aangesien die werking van die Departement 'Publieke Werken' voor die besetting van Pretoria reeds deur die oorlog gestrem is, deur die betrokkenheid van individue by die Hollanderkorps. Na die besetting van Pretoria het die Departement uiteraard heeltemaal tot niet gegaan aangesien die Britse magte nou in bevel was van die stad. Die personeel was in hierdie stadium meestal gedeporteer, in krygsgevangenskap, of steeds veggend.

Die vernietiging van die Departement 'Publieke Werken' was tweërlei, aangesien die Departement eerstens as institusie tot niet gemaak is met die inname van Pretoria. Die Departement is egter ook simbolies tot niet gemaak saam met die Z.A.R., deur die verwydering van die Z.A.R.-wapen van die Ou Raadsaal (kyk 5.1) en die inname van die hoofstad. Die werknemers sou nie heraangestel word nie - so is die kundigheid van die Departement meteens verlore. Die Departement 'Publieke Werken' is met ander woorde met wortel en tak uitgeroei.